INDEX

3.3.2 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five years.

Sr. No.	Details	Page. No.
1	ISBN Published Paper Year 2017-18	2-68
2	ISBN Published Paper Year 2018-19	69-74
3	ISBN Published Paper Year 2019-20	75-103
4	ISBN Published Paper Year 2020-21	104-115
5	ISBN Published Paper Year 2021-22	116-134

Year 2017-18

ISSH 17-18

ISSN 2278-5914

Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara

(Inst. Reg. No. Maharashtra/13482/Satara/2010)

Research Booklet

SANSHODHAN

संशोधन

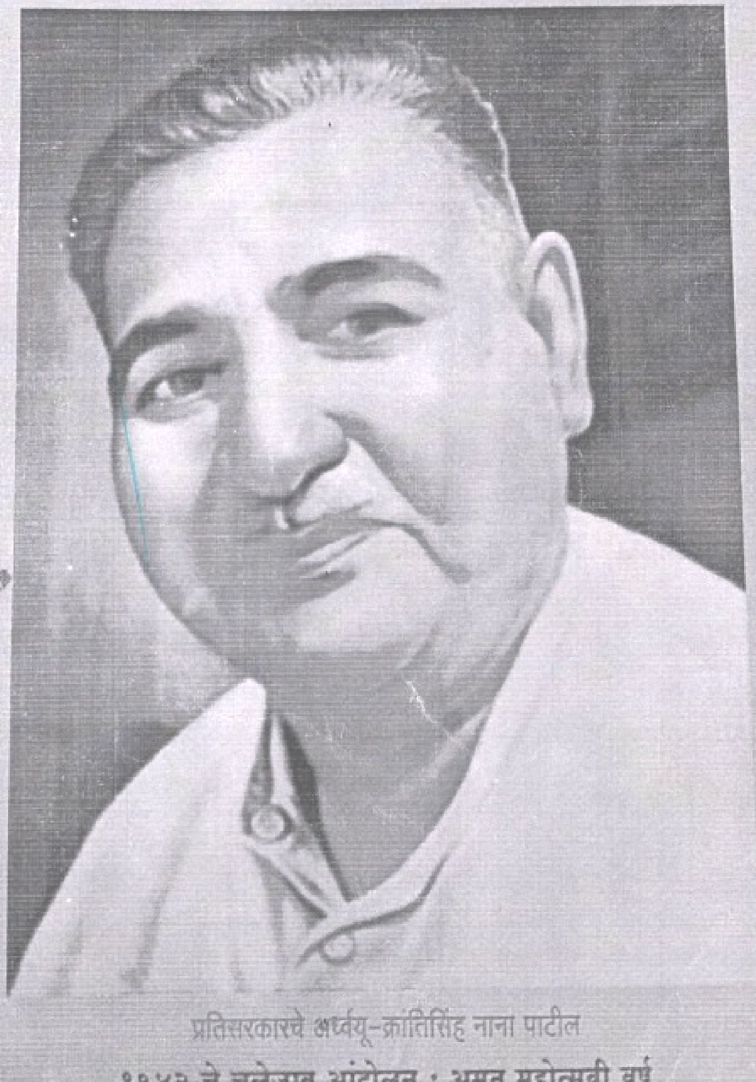

प्रतिसरकारचे अर्ध्वयू-क्रांतिसिंह नाना पाटील

१९४२ चे चलेजाव आंदोलन : अमृत महोत्सवी वर्ष

ISSN 2278-5914

Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara
(Inst. Reg. No.Maharashtra/13482/satara/2010)
E-mail ID : sisms2010@gmail.com

Research Booklet

SANSHODHAN
संशोधन

* Chief Editor *
Dr.Vishvanath Pawar

* Co-Editorial Board *
Dr.Ajitkumar Jadhav
Dr.Jaypal Sawant
Dr.Sumit Yadav
Prof. Mahadev Chinde

2017

ISSN 2278-5914

Seventh Annual Conference and National Conference
Lal Bahudar Shastri College, Satara

Research Booklet

SANSHODHAN

Publisher :

Dr. Vinayakrao Jadhav
President, Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara.
Flat No.2, 'Saivihar', Sadar Bazar, Satara.
Mob.: 9850279506

Editor :

Dr. Vishvanath Pawar
The Chief Executive, Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara.
Mob.: 7798122026, 8698909707.

Printer :

Sidhivinayak Enterprises
322, Yadogopal Peth Satara
Mob.: 9420771326

First edition : 8 October 2017

Donated Value : Rs.250/-

(All rights reserved under the Satara Itihas Sanshodhan Mandal, satara)
(The views expressed by the authors in 'Sanshodhan' Reaserch Booklet in this issue are there own. The editor and publisher are not responsible for them)

ISSN 2278-5914

SANSHODHAN

* Peer Review Committee *

1. **Principal Dr.Vijayrao Nalawade**
   Ex.President, Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara.
2. **Dr.V.S.Jadhav**
   President, Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara.
3. **Dr.Deepak Deshpande**
   Principal, Babasaheb Chitale Mahavidyalay, Bhilawadi
4. **Dr.Shirishkumar Pawar**
   Principai, Balasaheb Desai College, Patan
5. **Dr.Rajendra More**
   Principal, Shri Raosaheb Ramrao Patil Mahavidyalay, Savalaj
6. **Shri.A.G.Thorat**
   Arts and Commerce College, Nagthane
7. **Dr.Vishvanath Pawar**
   Chhatrapati Shivaji College, Satara.
8. **Dr.C.G.Patil**
   Padmabhushan Dr.Vasantdada Patil Mahavidyalay, Tasgaon.
9. **Prof.Dilipkumar Mohite**
   Shikashanmaharshi Bapuji Salunkhe Mahavidalay, Karad.
10. **Dr. Nalini Waghamare**
    Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune.
11. **Dr.Kalpna Mohite**
    Yashawantrao Chavan Arts & Commerce College, Islampur.
12. **Shri.Goutam Dhumal**
    Raja Bhagwantrao Pantpratinidhi College, Aundh.
13. **Dr.Ajitkumar Jadhav**
    Arts& Commerce College, Nagthane

अनुक्रमणिका

१९४२ चे 'चलेजाव' आंदोलन

१. १९४२ चे 'चलेजाव' आंदोलन व ऐतिहासिक मोर्चे : एक अभ्यास
प्रा.उर्मिला क्षीरसागर १

२. १९४२ च्या चलेजाव आंदोलनात शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे यांचे योगदान
प्रा.दिलीपकुमार गणपती मोहिते ४

३. साताराच्या प्रतिसरकारची न्यायदान व्यवस्था
प्रा.डॉ.सौ.आरती प्रविण चौगले ७

४. सांगली संस्थानातील १९४२ च्या चळवळीमधील घातपातीच्या घटना
प्रा.डॉ.सौ.एम.डी.उदगांवकर १०

५. १० सप्टेंबर १९४२ इस्लामपूर मोर्चा हुतात्म्यांची अमर गाथा
प्रा.डॉ.चंपाताई श्रीरंग बोधले १३

६. पश्चिम महाराष्ट्रातील भारत छोडो चळवळीतील स्वातंत्र्यवीर कै.रत्नाप्पा कुंभारांचे योगदान
प्रा.सौ.शीला आ.जगताप १५

७. १९४२ च्या आंदोलन व शाहीर शंकरराव निकम
डॉ.संगिता संपत पाटील १९

८. १९४२ चे चले जाव आंदोलन(अमृत महोत्सवी वर्ष)
श्री.राजेंद्र हिरामण सूर्यवंशी २२

९. 'चले जाव' चळवळीचे ऐतिहासिक अध्ययन
प्रा.पुंडलिक जयपाल चौधरी २५

१०. १९४२ चे चलेजाव आंदोलन
श्री.जगदीश भाऊसाहेब शेळके २९

११. भारताच्या स्वातंत्र्यामध्ये १९४२ च्या 'चले जावं' चळवळीचे योगदान
प्रा.डॉ.सज्जन उध्दव पवार ३१

१२. १९४२ ची चळवळ – एक जनआंदोलन
प्रा.शीला बाळासाहेब इंगवले ३३

१३. १९४२ च्या क्रांतीलढ्यातील शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे यांचे योगदान
डॉ. महेश गायकवाड ३५

१४. १९४२ ची छोडो भारत चळवळ व अहमदनगर जिल्हातील कम्युनिस्ट पक्ष
प्रा.गणेश शंकर विधाटे ३९

१५. १९४२ च्या 'चले जाव' लढ्यातील स्वातंत्र्यसैनिक रघुनाथ रामचंद्र माने(गुरुजी) यांचे कार्य
प्रा.डॉ.दत्तात्रय गोरख मगर ४२

१६. १९४२ च्या प्रतिसरकार मधील क्रांतीकारी स्त्री – इंदुताई दत्ताजीराव पाटील
प्रा.दमयंती नलवडे ४५

४८. श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांचे रयत शिक्षण संस्थेमधील योगदान
प्रा.डॉ.ए.एस.टिके १४०

४९. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि पुणे सार्वजनिक सभा
प्रा.डॉ.संतोष तुकाराम कदम १४२

५०. आटपाडीतील स्वतंत्रपूर मुक्त कैदी वसाहत
सौ.सुजाता सचिन देशमुख १४५

५१. Important Incident Occurred in Miraj Area during Indian Freedom Movement Period
Dr.(Mrs.) Suvarna Prakash Patil १४७

५२. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार
प्रा.डॉ.नंदिनी रवींद्र रणखांबे
प्रा.सचिन शंकर ओवाळे १५०

५३. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची लोकपत्रकारिता
श्री.कअरुण सदाशिव कटकोळे १५२

५४. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री–उध्दारक कार्य
प्रा.डॉ.दत्तात्रय जयसिंग ओवाळे १५४

५५. शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे समतावादी विचार
प्रा.जी.के.पाटील १५६

५६. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि खोती पध्दती निर्मूलन
प्रा.शशिकांत महादेव मोहिते १५८

५७. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाहीविषयक विचार
प्रा.डॉ.विक्रमराव नारायणराव पाटील १६१

५८. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे स्त्रीमुक्तिचे महामेरू
प्रा.डॉ.लता दिगंबर आंदे १६३

५९. डॉ.बी.आर.आंबेडकर आणि धर्म
प्रा.सौ.अनुराधा गोरे (पवार) १६७

६०. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य
प्रा. श्रीधर भाऊसाहेब शिंदे १७१

६१. ग्रंथप्रेमी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
प्रा.डी.के.रसाळ १७५

६२. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय शेतीविषयक विचार
प्रा.एच.पी.पाटील १७७

६३. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार
प्रा.विपीन नारायण वैराट १८०

६४. पं.बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर यांचे शास्त्रीय संगीतातील योगदान
प्रा.डॉ.माधुरी राजाराम खोत १८२

६३. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार

प्रा.विपीन नारायण वैराट
शंकरराव जगताप आर्ट्स अॅण्ड कॉमर्स कॉलेज,
वाघोली ता.कोरेगाव,जि.सातारा

अल्पपरिचय : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म १४ एप्रिल १८९१ रोजी मध्यप्रदेशातील महू या गावी झाला. त्यांचे संपूर्ण नाव भीमराव रामजी सकपाळ असे होते. रत्नागिरी जिल्ह्यातील आंबावडे हे त्यांचे मूळ गाव. बाबासाहेबांचे वडील रामजी सकपाळ हे लष्करात नोकरीस होते. नोकरीच्या निमित्ताने त्यांचे काही काळ महू येथे वास्तव्य होते. तेथेच बाबासाहेबांचा जन्म झाला. बाबासाहेबांचे मॅट्रीकपर्यंतचे शिक्षण दापोली, सातारा, मुंबई अशा निरनिराळ्या गावी झाले. त्यानंतर पुढील शिक्षणासाठी त्यांनी मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजात प्रवेश घेतला. या कॉलेजातून ते १९१२ मध्ये बी.ए. ची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठातून त्यांनी एम.ए. आणि पीएच.डी. या पदव्या संपादन केल्या. त्यानंतर पुढील अध्ययनासाठी ते इंग्लडला गेले. इ.स.१९२० मध्ये प्रथम इंग्लडला अर्थशास्त्रात बी.एससी.ची पदवी संपादन केली. त्यानंतर 'दि प्रॉब्लेम ऑफ रुपी' या प्रबंधाबद्दल लंडन विद्यापीठाने त्यांना 'डी.एस.सी' ही पदवी बहाल केली. स्वतः असंख्य अडचणींना सामोरे जाऊन, जी व्यक्ती इतके शिक्षण घेते त्यांच्या शिक्षणांविषयीच्या संकल्पना किती व्यापक असतील हे स्पष्ट होताना दिसते.

भारतीय समाज व्यवस्थेत अस्पृश्यतेची प्रथा अगदी प्राचीन काळापासून चालत आली होती. अस्पृश्य बांधव शेकडो वर्षे सामाजिक विशमता, अन्याय व शोषण यांचे बळी ठरले होते. त्यांना 'माणूसपण' नाकारण्यात आले होते. ह्या आपल्यावरील अन्यायाचा प्रतिकार करण्याचा विचार त्यांच्या मनात कधी आला नाही, याचे कारण असे की, आपल्यावर अन्याय होत आहे याची जाणीवच कित्येकांना नव्हती. ज्यांना जाणीव होती, त्यांच्यात लढण्याचे मनोधैर्य नव्हते. कित्येक वर्षाच्या धार्मिक संस्कारातून आणि त्यासंबधीच्या प्रभावातून अस्पृश्यतेची अशी मानसिकता तयार झाली होती की, आपल्या वाट्याला आलेले जीवन आपल्या नशिबाचा, कर्माचा किंवा पूर्व संचिताचा भाग आहे. याबद्दल इतरांना दोष देण्याचे कारण नाही. अशीच मानसिकता समस्त दलित वर्गाची झाली होती. अशा मानसिकतेला धक्का देण्याचे कार्य फक्त आणि फक्त शिक्षणाने होईल याचा ठाम विश्वास डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना होता. समाज व्यवस्थेत भरडत चाललेल्या समाजाला माणूसपण मिळवून देण्यासाठी, संपूर्ण अस्पृश्यता निवरण्यासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाची गरज स्पष्ट केली. शिक्षणाद्वारे शोषितांमध्ये नवविचारांचा प्रसार करण्याचे व आत्मसन्मानाचा नवीन मार्ग दाखविण्याचे काम डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले. त्यासाठी त्यांना अभिप्रेत असलेले शिक्षण हे व्यापक व विधायक स्वरुपाचे होते. आपल्याकडे शिक्षण म्हणजे नुसते शाळेत जाणे, ज्ञान देणे किंवा अध्यापन करणे असे रुढ अर्थाने मानले जाते. शिक्षण म्हणजे शाळा, विद्यार्थी, परीक्षा, निकाल असे मर्यादित करुन सोडले आहे. कारण प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च अशा विविध स्तरावर वेगवेगळ्या विषयांचा होणारा अभ्यास हीच शिक्षणाची रुढ कल्पना आहे. पण डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा शिक्षणाविषयी दृष्टीकोन द्रष्ट्या शिक्षण तज्ञाचा होता. माणसातील पूर्णत्वाचा अविष्कार शिक्षणातून व्हावा असे त्यांना वाटे . ''शिक्षणास इंग्रजी भाषेत Education असा शब्द वापरतात. हा शब्दमूळ लॅटिन शब्द Educare वरुन इंग्रजीत आला आहे. Educare म्हणजे to bring up किंवा to draw out व्यक्तीच्या ठायी जे सुप्त गुण आहेत. त्या गुणांना जागृत करुन त्यांचा विकास करणे म्हणजे शिक्षण होय. हे गुण व्यक्तीत लपलेले असतात. सुप्तावस्थेत असतात. ते सहजपणे दिसत नाहीत. एखादा शिल्पकार मोठ्या शिळेतून शिल्प साकार करतो. हे अंत्यत रेखीव शिल्प त्या शिळेत मूलतः असते. तो शिल्पकार हे शिल्प त्यातून साकार करतो. तसेच व्यक्तीत विविध गुण मूलतः असतातच. शिक्षणाच्या माध्यमातून हे गुण प्रकट होतात. त्यांचा विकास घडवून आणला जातो.''[१] अशा सुप्त गुणांचा उत्कर्ष शिक्षणाने करणे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षणाचे ध्येय मानतात. म्हणून शिक्षण हे समाज उन्नतीचे एक प्रभावी साधन आहे असे सांगत. ''शिक्षणातून व्यक्तीचा मानसिक आणि बौध्दिक विकास करता येतो. सामाजिक गुलामगिरी नष्ट करता येते. आर्थिक विकास साध्य करता येतो. राजकीय स्वातंत्र्य ही मिळवता येते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना नवमानवतावादाचा संस्कार करणारे शिक्षण पाहिजे होते म्हणून डॉ.बाबासाहेब स्वाभिमान स्वावलंबन आणि आत्मोध्दार हे खरेखुरे शिक्षणाचे ध्येय होय असे मानतात. व्यक्तिमत्त्वाचा शोध घ्यायला लावून त्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास करायला लावणारे बीज शिक्षणात असावे ही डॉ.बाबासाहेबांची अपेक्षा होती''[२] म्हणून माणूस घडविते ते शिक्षण ! शिक्षण म्हणजे ज्ञान आणि बुद्धीमत्तेची सांगड होय. तिला नैतिकतेचे उच्च अधिष्ठान असावे आणि त्यातून जीवनाचा विकास घडत जावा. समाज नितीमान व्हावा, समाजात समता प्रस्थापित व्हावी असे डॉ.आंबेडकरांना वाटे. 'शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा' हा विचार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचारांचा पाया होता. परीवर्तन जर घडवायचे असेल तर समाज शिकला पाहीजे. अन्याय, रुढी, परंपरा, अंधश्रध्दा यांच्या जोखडातून सुटण्याचा मार्ग त्याला शिक्षण दाखवू शकेल. त्या शिक्षणातूनच तो समाज पुढे सारासार विचार करु शकेल. चिंतनास उद्युक्त होईल आणि परीवर्तनासाठी सज्ज होईल. परीवर्तनाच्यासाठी म्हणून संघटनाची गरज समाजाच्या लक्षात येईल. अशा सामाजिक संघटनातून तो अन्यायी व्यवस्थेविरुध्द संघर्षाची तयारी करेल. आपल्या न्याय हक्काची मांडणी करेल. त्यासाठी लढेल. माणूस म्हणून हक्क मागेल. हे केवळ शिक्षणाच्या माध्यमातून घडेल असा दृढ विश्वास डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना शिक्षणाविषयी होता. त्यासाठी त्यांनी प्राथमिक शिक्षण हे गरजेचे मानले. त्यासाठी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे असावे असा आग्रह धरला. ''आजपर्यंत अज्ञानांधकारात दडपल्या गेलेल्या या सहा कोट प्रजेनेही आपली झोप पुरी करुन, सभोवार चाललेल्या चढाओढीकडे लक्ष देणे अत्यंत जरुर आहे आणि म्हणूनच आपल्या खऱ्या उन्नतीचे साधन जे शिक्षण ते अगदी मोठ्या अधाशीपणाने आतापासून प्राषन करीत जाऊन इतरांबरोबर सुधारणेच्या चढाईत आपलाही नंबर वरतीच पटकावण्याची संधी व्यर्थ दवडू नये''[३] असे आवाहन 'मूकनायक'मध्ये

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर करतात. मनुष्याचे डोके, हृदय आणि हात यांच्या अंतर्गत गुणवत्तेची वृध्दी करणारी प्रक्रिया शिक्षण घडविते. माणसाच्या उपजत गुणांचा उद्धार करुन मानवाला पशूच्या पातळीवरून मानवतेच्या पातळीवर आणण्याचे काम शिक्षण करते. त्याच्यातील सात्विक गुणांचा उत्कर्ष शिक्षण करते म्हणून आंबेडकरांनी ''शिक्षणाचा हेतू लोकांचे नैतिकीकरण आणि सामाजिकीकरण करणे हा होता. सभ्यता आणि संस्कृती याचा शिक्षण हा पाया होता''[४] असे त्यांनी जाहीर केले. एवढेच नव्हेतर अमेरिकेहून त्यांनी त्यांच्या वडिलांच्या मित्राला लिहिलेल्या पत्रात म्हटलं होतं, ''दीन-दलिताचं दैन्य संपविणारा एकमेव मार्ग म्हणजे त्याचं शिक्षण होय. कार्यकर्त्यांनी शिक्षणप्रसारासाठी झटले पाहिजे''[५] यावरुन स्पष्ट होते की शैक्षणिक तत्वज्ञानाची केवळ मांडणी करून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर थांबले नाहीत तर त्याच्या अंमलबजावणीला त्यांनी अनन्यसाधारण महत्त्व देखिल दिले. त्यासाठी त्यांनी ९ मार्च १९२४ रोजी 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' ह्या सामाजिक संस्थेची स्थापना केली. ह्या संस्थेची ध्येय व उद्देश खालीलप्रमाणे होते.

१. विद्यार्थी वसतिगृहाद्वारे अगर अन्य साधनांद्वारे बहिष्कृत समाजात शिक्षणाचा प्रसार करणे.

२. बहिष्कृत समाजात उच्च संस्कृतीची वाढ करण्यास ठिकठिकाणी वाचनालये, शैक्षणिक वर्ग अथवा स्वाध्याय संघ उघडणे.

३. बहिष्कृत समाजाची सांपत्तिक स्थिती सुधारण्यासाठी औद्योगिक व शेतकीविषयक शाळा चालविणे.''[६]

संस्थेच्या ध्येय व उद्देशावरुन डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक धोरणांची संकल्पना स्पष्ट होताना दिसते. बहिष्कृत हितकारणी सभेच्या माध्यमातून त्यांनी गावोगावी सभा, संमेलने भरवून लोकांमध्ये, कार्यकर्त्यांमध्ये शिक्षणाविषयी जागृती केली. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी मुलींच्या शिक्षणाचाही आग्रही धरलेला होता. भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्री-शिक्षणाची गरज आहे असे ओळखून त्यांनी गावोगावी महिला परिषदा घेतल्या. त्यामध्ये स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व विषद केले. स्त्री शिक्षणाला उपकारक ठराव मंजूर केले. स्त्रियांनासुध्दा मोफत व सक्तीचे शिक्षण असावे. त्यांच्या शिक्षणासाठी स्वतंत्र वसतिगृहे असावीत. स्त्री-शिक्षणाला प्रोत्साहन मिळावे ही भूमिका स्त्री शिक्षणाविषयी डॉ.बाबासाहेब आंबेडरांची होती. २५ डिसेंबर १९२७ ला महाड येथे 'मनुस्मृती' दहन कार्यक्रमात स्त्रियांना उद्देशून म्हणाले की, ''मुलींना शिक्षण द्या. ज्ञान, विद्या या गोष्टी स्त्रियांनाही आवश्यक आहेत. मुली शिकल्या तरच भारताची भावी पिढी चांगली निर्माण होईल''[७] ह्यावरुन एक थोर शिक्षण तज्ञांची भूमिका स्त्री-शिक्षणाविषयी बाबासाहेब आंबेडकरांची होती. असे म्हणावयास हरकत नाही.

दिनांक १३ जून १९५३ रोजी रावळी कँप , मुंबईच्या भाषणात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले होते. ''आपण शिकलो म्हणजे सर्व काही झाले असे नाही. मात्र शिक्षणाबरोबरच माणसाचे शीलही सुधारले पाहिजे. शीलाशिवाय शिक्षणाची किंमत शून्य आहे. ज्ञान हे तरवारी सारखे आहे. समजा, एखाद्या माणसाच्या हाती तलवार आहे. तिचा सदुपयोग की दुरुपयोग करावयाचा हे त्या माणसाच्या शीलावर अवलंबून राहील. तो त्या तलवारीने एखाद्याचा खूनही करेल किंवा एखाद्याचा बचावही करील. ज्ञानाचे तसेच आहे.''[८] विधायक कामासाठी शिक्षणाचा वापर झाला पाहिजे हीच भूमिका त्यांच्या मनोगतातून व्यक्त होताना दिसते. त्यासाठी त्यांनी मूल्य शिक्षणाची गरज स्पष्ट केली. शिक्षणाच्या माध्यमातून समाज मनावर चांगले संस्कार झाले पाहिजे. त्यांचे चारित्र्य घडले पाहिजे. अन्यथा अनर्थ घडू शकतो. शिक्षणाने मानवी मूल्यांचा उद्धार व विकृतीचा लोप व्हावा. त्यातून निरोगी, सदृढ समाजव्यवस्था निर्माण व्हावी असा दृष्टीकोन ठेवणारे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर एक द्रष्टे आणि जाणते शिक्षणतज्ञ होते असेच म्हटले पाहिजे. शिक्षणातून समाजहित व त्यातून राष्ट्रहित साधले पाहिजे. असा विचार बाळगणारा थोर विचारवंत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हेच होते.

सारांश : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे एक अलौकिक बुद्धीमत्ता लाभलेले श्रेष्ठ विद्वान शिक्षणतज्ज्ञ होते . शिक्षणविषयक प्रगल्भ विचार मांडणारे थोर विचारवंत होते. हजारो वर्षे परंपरेच्या जोखडात अडकून पडलेल्या दीन-दलितांना ''शिका, संघटीत व्हा, आणि संघर्ष करा'' हा मूलमंत्र दिला. हया मूलमंत्राच्या प्रेरणेने दलित जागा झाला. शिकू लागला व क्रांतीचे, परीवर्तनाचे नवे पर्व सुरु झाले. शिक्षणातून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता प्रस्थापित व्हावी. नितीमान समाजाची निर्मिती व्हावी माणून म्हणून विचार आणि त्याची मूल्य जोपासण्याची अभिलाषा निर्माण व्हावी. केवळ उपजिवकेसाठी शिक्षण ही परंपरागत संकल्पना बाजूला सारुन समाजहित, समाजहितातून राष्ट्रहित साधणारे शिक्षण हेच खरे शिक्षण जे राष्ट्रातील सर्व नागरिकांना, समानतेच्या एका धाग्यात गुंफू शकेल असा क्रांतिकारी शिक्षणविषयक विचार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी समस्त भारतीयांना दिला.

संदर्भ :

१. डॉ. सुरेश करंदीकर,मीना मंगरुळकर, उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, द्वितीयवृत्ती फेब्रुवारी २००२ पृ. ७.

२. प्राचार्य रा.तु. भगत, शिक्षणातील थोर विचारवंत, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर तृतीयावृत्ती २००९ पृ. २२३.

३. डॉ.गंगाधर पानतावणे, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे निवडक लेख प्रतिमा प्रकाशक पुणे, प्रथमावृत्ती २००९ पृ. १६१.

४. संपा. दया पवार, प्रा.केशव मेश्राम, प्रा.बा.ह.कल्याणकर ,वामन निंबाळकर, अर्जुन डांगळे, हरि नरके , डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ डॉ.एस.एस.भोसले, मुंबई - प्रथमावृत्ती १९९३ पृ.३२८.

५. तत्रैव, पृ. ३३६.

६. संपादक विजय सुरवाडे, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची निवडक भाषणे, भाग १ (१९२०-३६), लोकवाड्मयगृह, मुंबई, दुसरी आवृत्ती आक्टो. २००७ पृ. २६.

७. शिक्षणातील थोर विचारवंत, तत्रैव पृ. २२६.

८. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ, तत्रैव पृ. ३३९.

21 वीं शती का
हिंदी साहित्य : नव विमर्श

संपादक
डॉ. एस. वाय. होनगेकर, डॉ. आरिफ़ महात
सह संपादक : विश्वनाथ सुतार

प्रकाशक
ए.बी.एस. पब्लिकेशन
आशापुर, सारनाथ
वाराणसी-221 007 (उ० प्र०)
मो०: 09450540654, 09415447276

ISBN : 978-93-86077-64-6

© संपादकाधीन

प्रथम संस्करण : 2018

मूल्य : 950.00 (नौ सौ पचास रुपये मात्र)

शब्द-संयोजन : विष्णु ग्राफिक्स

मुद्रक : पूजा प्रिण्टर्स
बसंत विहार, नौबस्ता

IKKISAVI SHATI KA HINDI SAHITYA : NAV VIMARSH

By Ed. Dr. S. Y. Hongekar, Dr. Arif Mahat

Co. Ed.Dr. Vishvanath Sutar

Price : Rs. Nine Hundred Fifty Only

10. 21वीं सदी के हिंदी कहानी साहित्य में चित्रित 'थर्ड जेंडर' विमर्श 70–74
प्रा. रगडे पी. आर.

11. तृतीय लिंगी समाज : साहित्यिक विमर्श के आईने में 75–78
प्रा. हिरामण देवराम टोंगारे

12. किन्नरों का इतिहास व उनकी वर्तमान सामाजिक दशा 79–83
दीपिका राना

2. किसान विमर्श

1. फाँस : वर्तमान कृषि और किसानी का दस्तावेज 84–95
गिरीश काशिद

2. किसान–ए–दास्तानः आखिरी छलांग 96–99
प्रा. संतोष तुकाराम वडगर

3. संजीव के 'फाँस' उपन्यास में किसान विमर्श 100–104
प्रा. डॉ. गजानन चव्हाण

4. किसान जीवन की दर्दनाक स्थिति – फाँस 105–109
डॉ. सरिता बाबासाहेब बिडकर

5. 21 वीं सदी के हिंदी उपन्यासों में किसान विमर्श (सदानंद देशमुख के 'बारोमास' उपन्यास के संदर्भ में) 110–116
डॉ. नारायण विश्णु केसरकर

6. किसान की आत्महत्या का यथार्थ चित्रांकन" 117–119
प्रा. मारूफ मुजावर

7. कपास उत्पादकों का दर्द : कापूसकाळ 120–126
डॉ. एकनाथ श्रीपति पाटील

8. वीरेंन्द्र जैन के उपन्यासों में चित्रित किसान विमर्श 127–130
प्रा.डॉ. विनायक बापू कुरणे

10

21वीं सदी के हिंदी कहानी साहित्य में चित्रित 'थर्ड जेंडर' विमर्श

साहित्य समाज जीवन का दर्पन है। साहित्य उसे कहा जाता है, जिसमें युगबोध के साथ समाज जीवन का यर्थाथ चित्रित होता हैं। इक्कीसवीं शताब्दी तो अपने–अपमें बहुत महत्त्वपूर्ण बन गई है। संपूर्ण जग को एक परिवार के समान बनाने का काम इस शताब्दी ने किया है। इक्कीसवीं शताब्दी की बदौलत ही साहित्यकार ऐसे विषयों की चर्चा करने लगो है, जिन के संदर्भ में कभी सोचा और समझा नहीं गया था। इक्कीसवीं शताब्दी के कारण ही साहित्य में अनेक विमर्शों की चर्चा हो ने लगी हैं। इक्कीसवीं शताब्दी ने वैश्विक विमर्श में महाआख्यानों के अंत की घोषणा की गई, हजारों वर्षों से साहित्य के केंद्र की महानताएँ अपनी आभा खोने लगी। उनकी जगह लघुताओं की प्रतिष्ठा होने लगी। हाशिये के लोगों के विचार और भावनाओं कों जगह मिलने लगी। भारत में बीसवीं सदी के अंतिम दशक में, जब भू–मंडली घटकों यथा उदारीकरण, मुक्तबाजार व्यवस्ता और वैयक्तिक्ररण को स्वीकर किया गया, तो दलितों, अल्पसंख्यांकों, नारियों, आदिवासियों, वृद्धों, पुरूषों, प्रवासियों के हक्क के लिए आवाजे उठने लगी। साहित्य में यह विचार प्रस्तावक के रूप में पहले भी विद्यमान थे, पर आब इनका प्रभाव दिखाई पडने लगा है। दलित विमर्श, नारी विमर्श, आदिवासी विमर्श, अल्पसंख्याक विमर्श आदि पर बडे जोंरों से चर्चाएँ होने लगी हैं। इक्कीसवीं शताब्दी के दौर में हर कोई आपनी जडों को तलाश में लगा,सामाजिक अस्तित्व को ढूंढने का प्रयास किया जाने लगा। ऐसे समय में हाशिये से दूर 'थर्ड जेंडर' भी भला कैसे पिछे रह सकता है। साहित्यकारों का ध्यान इस समुदाय ने अपनी ओर खींच लिया और थोडी बहुत मात्राओं में इनका चित्रण साहित्य के द्वारा होने लगा है।

इक्कीसवीं शताब्दी के संदर्भ में डॉ. रजना राज़दान कहती है कि – " हादसों भरे हालात ही जैसे इक्कीसवी सदी की पहचान हो गई है। आम आदमी पुलिस, पुलिस के डंडों की वजह से होती टूट–फूट और लहुलुहान होती भीड भाड को देखता है, और भगदड़ मच जानेपर बेतरतीब गिरने–पडते, दौडते–भागते,

चिल्लाते हुए लोगों की सुनता है, आत्मीयजन के छूट गए हाथों के साथ ही चहल–पहल भी जगह की रौनक को एकदम खिन्न अवसाद में डूबे जाते देखता है।''[1]

इक्कीसवीं शताब्दी के कारण परिवेश मे बदलाव आने लगा है, जिस के कारण अनेक समुदायों की ओर लोगों का ध्यान आकर्षित होने लगा है। एक ओर कई लाखों मनुष्यों का समुदाय, जिसे हम हिजड़ा, (आज गाली के रूप में समझा जाता है।) या किन्नर (यह एक आदिवासी समूह है।) कहते है, चुपचाप समाज के अनपराधिक दंड को झेलता हुआ, हाशिये पर पडा था। भूमंडलीकरण ने जो भौतिकता या कहें धनलिप्सा की आपा–धापि पैदा की उससे भारतीय राजनीति भ्रष्टाचार के दलदल में धँस गई, सत्ता तक पहूचे राजनेताओं के प्रति घृणा और नफरत का भाव जगा। प्रतिक्रिया स्वरूप लोगों ने भोपाल और गोरखपूर जैसे महानगरों की पालिकाओं में शबनम मौसी, कमल जान या अन्य किसी किन्नर को अपना किमती वोट देकर चूना। राजनीतिक क्षेत्र में इन धमाकों का असर हुआ ही, इन किन्नरों ने अपनी प्रशासनिक क्षमता, प्रतिभा और संवेदना से लोगें के दिलों को प्रभावित किया। वे किन्नर अपने समाज को रहस्यात्मकता से निकालकर मुख्यधारा में प्रविष्ट हुए। लोगों ने उनका नया रूप देखा। उनके समाज की बदहाली की ओर भी लोगों का ध्यान गया बाद में भारत के सर्वोच्च न्यायालय ने उन्हें 'अन्य पिछडावर्ग' श्रेणी में आरक्षित तमाम सुविधाएँ दिलाने में मदद की।

हिजडा या किन्नर :

हिजडा उर्दू शब्द है जो अरबी का हिज्र शब्द से लिया गया है। जिसका आशय अपने कबीले को छोडना है। अर्थात घर–परिवार एवं समाज से अलग होना। अंग्रेजी में इसे 'यनक' अथवा 'हर्मा फ्रोडाइट' से जोडा जाता है। बंगाली में इन्हें हिजरा,हिजरी से संबोधित किया जाता है। तेलगु में उन्हें नपुंसुकुडू, अथवा मादा, तमिल में अली, अरावनी, अरवन्नी। पंजाबी में खुसरा,सिंधी में खदरा, गुजराती में पवैया, मराठी में हिजडा,छक्का आदि नामों से जाना जाता है।

हिंदी कहानियों में आज हाशिये के लोगों का वर्णन होने लगा है। विशेष रूप से जिस समूदाय की ओर किसी की दृष्टि नहीं गई थी, अब उनके बारे में सोचा और समझा जाने लगा है। उन में से एक 'थर्ड जेंडर' है। 'बिंदा महाराज' कहानी के माध्यम से शिवप्रसाद सिंह जी ने मानवीय रिश्तेनाते, सहज प्रेम की भावना, हदय में उठनेवाली भाव–भावनाओं का चित्रण किया है। भले ही 'बिंदा महाराज' किन्नर के रूप में जीवन यापन करता हो, परंतु ईश्वर ने उसे भी ह्रदय दिया है, जिस के कारण स्वयं निसंतान होने के कारण अपने भाई के बच्चे को दिल लगता है, अपनी खुशी उसकी खुशी में देखने लगता है, परंतु एक दिन करिमा बिंदा महाराज का अपमान करता है– ''मैं तेरे साथ शोहदा नहीं बनूगा।'' बिन्दा महाराज आहत ' पिमान का बोझ उठाये खडा था। उसकी अपलक आँखें जडित

शीशे की तरह गतिहीन, धूमिल। उसे विश्वास कैसे होता कि ये शब्द करीमा के हैं। बडा स्नेह वंचित था मन में, जो आँखों में उतर आया।"[2] अगर अपने ही ठुकराने लगे तो समाज से क्या अपेक्षा की जा सकती है। बिंदा महाराज के इस अपमान के कारण घर छोडकर दूसरे गाँव में जीवन यापन करता है,अपनी कला के प्रति भी पूर्ण समर्पण बिंदा महाराज में दिखाई देता है। ममत्व के भाव का अंकुर फिर से उन्हमें उस समय निकलता है जब दीपू मिसिर का लडका उसे बुआ कहकर पुकारता है। 'बुआ' शब्द से ही दीपू मिसिर के लडके के लिए वो बतासे, रेवडियाँ, मिठाई कुछ–न–कुछ जरूर लेकर आता। परंतु यह प्रेम भी उसे अधिक नहीं मिल पाया। बिमारी के कारण बच्चे की मृत्यु हो जाती है जिस के लिए मिसिरिन बिंदी महाराज को ही जिम्मेदार ठहराती है। अलिंगी होने के कारण नाच–गाकर जीवन यापन करना पडता है। एक तरह से देखा जाए तो हताशा, निराशा, अपनों से दूर, ममत्व, प्रेम, अपनापन, सामाजिक प्रताडना आदि कई कारणों से बिंदा महाराज में नकारात्मक प्रवृत्ति निर्माण हो जाती है।

हर कोई अपने लिए अटूट प्रेम की अपेक्षा करता है, अपना सब कुछ नौछावर करने के बाद अगले व्यक्ति से भी इसी प्रकार की इच्छा व्यक्त कि जाती है। ऐसा ही कुछ 'खलील अहमद बुआ' कहानी के द्वारा खलील अहमद बुआ ने की है। खलील अहमद बुआ को रूस्तम खाँ अपने साथ लेकर आ जाते है। खलील अहमद बुआ अलिंगी होने के बावजुद अपना सब कुछ रूस्तम खाँ पर लुटा देती है। सामाजिक परताडनाओं, अपमानो, को सहती हुई वो रूस्तम खाँ के साथ रहने लगती है। अपना अटूट प्रेम रूस्तम खाँ के प्रति रखती है। रूस्तम खाँ को किसी अन्य के साथ बाँटने को कतही राजी नहीं है। लोगों के द्वारा पुछे जानेपर की रूस्तम खाँ अगर छोड दे तो तुम क्या करोगी। इससे वो तीलमिला जाती है। अतः बुआ की भी इच्छा रही है कि रूस्तम खाँ भी उनके प्रति पूर्ण वफादार बना रहे। अपने धर्म को भूलाकर रूस्तम खाँ के प्रति पूर्ण समर्पण का भाव देखने को मिल जाता है–"रूस्तम खाँ से उनकी मुहब्बत, धर्म की सीमाओं को भी पार कर चूकी थी। मुसलमान थे, पाँचों वक्त की नमाज पढते थे। तीसों रोजे रखते थे। पर अपने सुहाग के लिए चौथ का व्रत रखना कभी न भुलते।"[3] परंतु रूस्तम खाँ को पुखराज के कोठेपर जाते देख अपना बस खो जाते है और रूस्तम खाँ को मार डालते है। अपने प्रति होनेवाली बेवफाई को खलील अहमद बुआ बरदास्त नही कर पाते। अतः मासुम राही रजा की यह कहानी मन को छू जाती है।

'बीच के लोग' कहानी सलाम बिन रजाक की हमे सोचने के लिए बाध्य करती है कि बीच के लोग कौन है ? आज की नपुसंक समाज व्यवस्था में हर कोई अपने स्वार्थ से लथ–पथ है, स्वार्थ के आगे कुछ दिखाई ही नहीं देता। राजनीतिक स्थितियों को देखते है, तो यह बात और भी सोचनीय दिखाई देने लगती है। किन्नरों ने जुलुस निकाला है, उस जुलूस के लि किसी की इजाजत

नहीं ली गई है, ऐसे समय में पुलिस के द्वारा अटक करने की बात आती है, तो न जेन्टस पुलिस उन्हें हाथ लगाता है न महिला पुलिस क्योंकि वे थर्ड जेंडर है। इसी दौरान वातावरण में शांति निर्माण हो जाती है और किन्नर भाग निकलते है। क्योंकि गली में से आतंकवादी आने लगते है। कहानीकार ने प्रश्न किया है कि रोजाना ही सामान्य लोगों को हिंसा एवं आतंकवाद का सामना करना पड रहा है जिससे किसी का बेटा, किसी का पति, किसी का पिता, तो किसी का भाई खो रहा है। इन हालातों में सरकार एवं यंत्रणा ठोस कदम नहीं उठाती तो आनायस रूप से प्रश्न निर्माण हो जाता है कि 'बीच के लोग' कौन है ?

"बिल्डिगो की खिडकियाँ, गॅलरियों और छज्जों से झाँकती लटकती गर्दनें गायब हो गयी। इमारतों की खुली खिडकियाँ खट्–खट् बंद होने लगी। दुकानों के शटर्स गिर गये। ––– फुटपाथों और सडकें वीरान हो गयी। अब वे सारे हिजडे भी एक–एक, दो–दो करके अन्य सुरक्षित स्थानों पर शरण ले चुके थे। सहसा उसी पतली–सी गली से एक पत्थर सनसनाता हुआ आया और पुलिस की एक जीप पर उस कार का शीशा चूर–चूर हो गया। बंदूको की गोलियों से सारा वायुमंडल यों कॉप उठा जैसे किसी सोये हुए व्यक्ति को बिजली का झटका लग गया हो।"[4] कहानीकार ने सामाजिक, राजनीतिक नपुंसकता को उजागर करने का काम किया है।

'ई मुर्दन का गाँव' कहानी के द्वारा पता चलता है। कुसुम अंसल जी ने सिद्धार्थ के माध्यम से बिला (बिल्लू) वर्मा के दर्दनाक जीवन को उजागर किया है। सिद्धार्थ और बिल्लू बचपन में दोस्त रहे, परंतु बिल्लू की शारिरीक कमी के कारण माँ–बाप कालांतर में उसकी मौसी के पास लंदन भेज दिया जाता है। बिल्लू पढाई लिखाई करके अपने अलिंग पर मात करता हुआ दुनिया का सबसे बडा फॅशन डिजायनर बन जाता है। दुनिया के अलग–अलग हिस्सों में शो का आयोजन किया जाता है। बिल्ली वर्मा को बचपन में अनेक मानसिक यातनाओं से गुजरना पडा है। परंतु इन यातनाओं होते हुए आज एक कामयाब फॅशन डिजायनर बन गया है। इस कहानी के जया और सलीमा के द्वारा हिजडों के जीवन के वास्तविकता का भी पता चलता है, सलीमा कहती है कि हमारा व्यवहार लोगों के सामने जो होता है वो जानबूझकर होता है–"ये सब नाटक है, मसखरापन पैसों की खातिर रचा हुआ स्वॉग। पेट की खातिर महज एक धंधा। ये वही है जो हमें सिखाया गया है––– हम तो इसमें कहीं नही है।"[5] हिजडे जानबुझकर भद्या डान्स करते है, अश्लिल हरकते करते है, लोगों का ध्यान आकर्षित करने के लिए गुरू के द्वारा उन्हें प्रशिक्षण दिया जाता है। न चाहते हुए भी अलग–अलग हावभाव करने की मजबूरी को सलीमा उजागर करती है। संपूर्ण कहानी के माध्यम से अलिंगियों के साथ किये जानेवाली भेदभाव, सामाजिक

असमानता,अपमान, घर के लोगों के द्वारा की जानेवाली उपेक्षा, अंधश्रद्धा,पारिवारिक बिछडन आदि का वर्णन किया गया है।

निष्कर्ष :

अतः कहा जा सकता है कि जिन लोगों के बारे मे कभी सोचा और समझा नहीं जाता था, कम से कम अब उन कि ओर मानवता की दृष्टि से देखा तो जा रहा है। एक समय ऐसा था की अछूतों की बस्तियाँ तो गाँवों से बहार रहा करती थी, समाज में उनका अपना एक स्थान था। परंतु थर्ड जेन्डर तो समाज से पूर्णतः उपेक्षीत ही रहे हैं, मानवीय अवेहलाओ का सामना उन्हे करना पडा है। 21 वीं शताब्दी में भी विद्वान लोग खुल कर चर्चा करने में बेझीझकता महसूस करते है। प्रकृतिक रूपसे अलिंगी होने के कारण समाज उनकी ओर हेय दृष्टि से देखने लगता है। जिस प्रकार से सामान्य व्यक्ति के अंतर्गत भाव–भावनाएँ होती है वही भाव–भावनाएँ उनमें भी होती है, वे भी मानवीय प्रेम, दया, सहानुभूति, मान–सम्मान, अपमान, सामाजिकता के साथ रहना चाहते है। परंतु समाज के द्वारा उनकी उपेक्षा ही की जाती है। कहानी का बिंदा महाराज मानवीय भावनाओ से परिपूर्ण होने के बावजूद भी सामाजिक उपेक्षा झेलता है। वर्तमान परिस्थितियों में हिजडा (एक गाली) कौन है? हिजडा कहानी के द्वारा लेखक ने बतलाया है कि अपने कर्तव्य से जो मुखर जाता है, उचित एवं अनुचित का फर्क जानता नहीं है वही वास्तव मे हिजडा है। हिन्दी कहानियों के माध्यम से थडे जेन्डर के कई सारे पहलुओं को उजागर करने का काम हुआ है।

संदर्भ

1. सच से टकराता यथार्थ और इक्कीसवीं सदी की हिंदी कविता – डॉ रजना राजदान
2. इक्कीसवीं सदी का दलित साहित्य – डॉ. भरत सगरे
3. वाङमय : जनवरी–मार्च 2017 सं.एम. फिरोज अहमद पृष्ठ– 26, पृष्ठ– 31,पृष्ठ– 40, पृष्ठ– 57
4. वाङमय : जुलाई –दिसम्बर 2017 सं. एम. फिरोज अहमद
5. मेरी कथा : दलित यातना , संघर्ष और भविष्य– मार्टिन मेकवान

प्रा. रगडे पी. आर.
अष्ट विनायक रेसीडेंसी, जी 2
स्वरूप कॉलनी, सदर बाजार, सातारा
भ्रमण ध्वनि – 9850492933

समकालीन भारतीय साहित्य : विविध विमर्श

विविध विधाओं के संदर्भ में

भाग – १

16 व 17 मार्च 2018

प्रधान संपादक

प्रो. सीताराम के. पवार

सह संपादक

प्रो. प्रभा भट्ट

डॉ. एल. पी. लमाणी

डॉ. शीला. चौगुले

डॉ. नीता दौलतकर

हिन्दी विभाग, कर्नाटक विश्वविद्यालय, धारवाड

ISBN

24.	दलित आत्मकथाओं में चेतना	डॉ.बळीराम संभाजी मुक्तरे	81
25.	वैश्विक स्वर पर समकालीन दलित विमर्श	डॉ.मालतेश स. बसम्मनवर	84
26.	दलित साहित्य विमर्श	डॉ. देविदास मल्लप्पा तेलंग	87
27.	हिंदी साहित्य में दलित विमर्श	प्रा. नयन माडुले–राजमान	91
28.	दलित विमर्श	श्रीमति कान्ती बाबुराव	93
29.	'पिंकजे का दर्द' संघर्षरत दलित स्त्री की कथा	प्रा. रगडे परसराम रामजी	97
30.	मधु कांकरिया कृत 'सेज पर संस्कृत' उपन्यास में नारी	श्रीमती देवकी प्रसन्ना.जी.एस.	101
31.	हिमांशु जोशि के कथा–साहित्य में वृद्ध जनों के प्रति संवेदना	डॉ.अरुणा.	104
32.	स्त्री-विमर्श के विशेष संदर्भ में वैयक्तिक संघर्ष से 'सोशियल स्ट्रगल'तक का सफर मैत्रेयी. पुष्पा का लेखन-	डॉ.गोविंद गुंडप्पा शिवशेट्ट	108
33.	मैत्रेयी पुष्पा के साहित्य में स्त्री विमर्श	डॉ. रोहिणी ज. पाटील	111
34.	सुशीला टाकभौरे के कहानी संग्रह 'जरा समझो' में -दलित विमर्श	जगदीश नायक	115
35.	हिन्दी साहित्य में अविवाहित.नारीः एक अध्ययन	डॉ. के.बी.क णमोहन.	119
36.	हिंदी में दलित साहित्य का विमर्श	डॉ. बापुराव वि. पाटील	122
37.	महुए के फूलः आदिवासियों की दारुण व्यथा	डॉ. मीना जाधव	126
38.	हिंदी दलित साहित्यः एक दृष्टिक्षेप	डॉ. सदाशिव जे. पवार	129
39.	मराठी भाषिक उपेक्षित जनसमुदायों की लोकपरंपराएँ	डॉ. मिलिंद सालव	133
40.	डॉ. रमेश चौधरी 'आरिगपूंडि' जी के उपन्यासों में नारी के विविध रूप	डॉ. नारायण गुरूसिध्द बगली	137
41.	किन्नर समुदाय का सामाजिक प्रतिबिम्ब	डॉ० राजेश स्वामी	141
42.	पुरुषी समाज व्यवस्था में नारी की उपेक्षित स्थिती	डॉ सुभाष राठोड	144
43.	आधुनिक हिन्दी साहित्य में दलित चेतना	डॉ.बी.एस्.अंडगी	147
44.	गिलिगडु में वृध्द जीवन	डॉ. सविता तायड	149
45.	मंजूर एहतेशाम की कहानियों में चित्रित नारी के विविध रुप	फिरोज बालसिंग	152
46.	समकालीन हिन्दी नाटकों में आदिवासी विमर्श	प्रा.डॉ. बालाजी बळीराम गरड	155
47.	हिंदी नवजागरण और स्त्री	शिवशंकर ईश्वरकट्टी	158
48.	हिन्दी कथा साहित्य में नारी संवेदना	डॉ सुवर्ण गाड	161
49.	समकालीन लेखिकाओं की उपन्यासो में नारी चेतना	डॉ. कविता चांदगुडे	164

प्रा. पी. आर. रगडे
(हिंदी विभाग प्रमुख)
शंकरराव जगताप आर्टस् अँण्ड कॉमर्स
कॉलेज,वाघोली,ता.कोरेगांव,जि सातारा

'षिंकजे का दर्द' संघर्षत दलित स्त्री की कथा

प्रा. रगडे परसराम रामजी

प्रस्तावनाः

साहित्य की अन्य विधाओं के समान 'आत्मकथा' यहबड़ी त्तषक्तसाहित्यिक विधा है। साहित्यकार अपने जीवननुभवोकों बडें कलात्मक रूप से साहित्य के माध्यम से व्यक्त करता है। संघर्षो, दर्दो, पीड़ा, यातनाओं, जातियता, जातिय भेदभाव, वर्णव्यवस्था आदि के कारण जिनका जीवन दूभर बन गया हो,उनकी अपनी आत्माभिव्यक्ति कुछ अलग ही होती है। भारतीय समाज व्यवस्था, वर्णव्यवस्था पर आधारीत है, वर्णव्यवस्था के कारण षुद्रों का जीवन अत्यंत दीन–हीन पूर्णता रहा है, परंतु दलित नारी का जीवन तो, उसे भी दूभर रहा है। **"दलित महिलाओं की स्थिति तो और भी दयनीय है। उनके साथ आज भी उच्च जाति के लोग पषुतुल्य व्यवहार करते है।"**[1] मनुवादी व्यवस्था के कारण स्त्रियों का जीवन और भी कठिन हो गया इस संदर्भ में डॉ. **रमा नवलेजी** कहती है–**"मनु ने नारी को देवी की उपाधि से विभूशित करते हुए भी प्रतिबंधों के कटघरे में सीमित कर दिया।"**[2] स्त्रियों की समस्याओं को लेकर सदियों से अध्ययन एवं विचार मंथन होता आया है, क्योंकि स्त्री ही समाज का दर्पण है। उनकी स्थिति से ही समाज की सभ्यता और संस्कषति का ज्ञान आनेवाली पीढी प्राप्त करती आ रही है। **स्वामी विवेकानंद** ने लिखा था–**"तुम मुझे अच्छी मॉ दो, मैं तुम्हें अच्छा देषदूँगा।""वैदिक युग इस बात का साक्षी है कि भारतीय समाज का आदर्ष स्त्री रूप में निहित था। यही कारण है कि वैदिक भारत में स्त्री को देवी स्वरूप माना जाता था। प्रत्येक देवी विधा,लक्ष्मी, षक्ति, सौंदर्य, पवित्रता तथा सर्वव्यापी ईष्वर को भी 'जगत्जननी' के नाम से संबोधित किया गया है। यह माना जाता है कि, नारी में सभी षक्ति के तुल्य बल है।"**[3] परंतु बदलते समय के साथ स्त्रियों की ओर देखने का ढंग बदल गया और उसे परम्पराओं में जकडकर चार दीवारियों में बंदिस्त कर दिया गया।

आज हिंदी के महिला साहित्यकार अपने जीवन में घटित आप बीती को

Scanned with CamScanner

आत्मकथा के माध्यम से व्यक्त करने लगी है— कुसुम अंसल, मैत्रेयी पुश्पा, पद्मा सचदेव, अनीता राकेष, कौषल्या बैसंत्री, रमणिका गुप्ता, मन्नू भंडारी, प्रभा खेतान आदि। इसी परम्परा में दलित जीवन के अनुभवों को अपनी आत्मकथा के माध्यम से बयान करनेवाली डॉ. सुषीला टाकभौरे भी है, जिन्होंने **'षिकंजे का दर्द'** नामक आत्मकथा लिखी है। आत्मकथा के माध्यम से डॉ. सुषीला टाकभौरेका विद्रोह दिखाई देता है। **डॉ. भरत सगरेजी के अनुसार—"विद्रोह समाज कल्याण के लिए आवष्यक है। विद्रोह से मनुश्य के अंदर आत्मविष्वास निर्माण होता है। विद्रोह आत्मसम्मान को जगाता है। विद्रोह से झुठ का पर्दाफाष होकर सच समाज के सामने आता है।"**[4] डॉ. बाबासाहब आम्बेडकर जी के **'षिक्षित बनो, संघठित बनो, संघर्श करो'** इस महामंत्र से दलित समाज विद्रोही एवं चेतित बना। उसमें स्वत्व, अस्मिता, आत्मगौरव, आत्माभिमान का भाव जाग उठा, साथ ही साथ साहित्यकारों ने अपनी अनुभूति को अभिव्यक्ति देने का प्रयास किया। दलित आत्मकथा ; दलित संस्कषति, इतिहास, समस्या एवं चेतना की दषश्टि से महत्वपूर्ण है। **"षिंकजा याने 'पंजा', कोलू कसने का यंत्र,' अर्थात दलित समाज को मनुवादी व्यवस्था ने षिंकजे में जकड रखा है, जिसका परिणाम सिर्फ दर्द ही है।"**[5]सुषीला टाकभौरेजी कहती है कि प्रस्तापित मनुवादी व्यवस्था को तोडना होगा, मानवतावादी, समतावादी समाज का निर्माण करना, दलितों के षोशण से मुक्ति पाना, बाबासाहबजी के दिखाए मार्ग पर चलना, साथ ही स्त्रीयों की पीडा को व्यक्त करना उद्देष्य रहा है। वह स्वयंम् कहती, 'मेरी आत्मकथा दलित आत्मकथा होने के साथ एक स्त्री की आत्मकथा हैं। स्त्री के संदर्भ में कहा जाता है, कि दलितों में भी दलित स्त्री है, पुरूश प्रधान समाज व्यवस्था में उसे दोहरा अभिषाप झेलना पडता है; एक तो स्त्री होने की वजह से और दूसरा दलित होने के कारण।

सुषीला का जन्म सन 1959 में एक दलित परिवार में हुआ। परम्परा के अनुसार पंडित ने इनका नाम 'रेणुका' या गोदावरी रखने की बात की परंतु पिता ने नगरपरिशद में पंजीकरण करते समय 'सुषीला' नाम रखा, अतः यही से प्रस्तापित समाज़ व्यवस्था को नकारा

गया है। घर में इन्हें प्यार से षीला, सिलिया, सिल्लो कहा जाता। बच्चपन में अनेक समस्याओं का सामना इन्हें करना पडा है, न पेटभर खाने को मिलता न ओढने को; गाव की झुठन तथा उतरन पहनकर जीवन यापन करना पडा था। पढाई के दौरान भी भेद–भाव पूर्ण जीवन जीना पडा है,इन्हें सबसे पिछे बिठाया जाता था। वह कहती है–"कभी मन करता **इसे धक्का देकर आगे जाउ, परंतु संस्कार, आदर्ष की बेडियॉं पैरों में थी।"** अपमान, डर के कारण छोटा मोहन स्कूल नहीं जाना चाहता, परंतु सुषीला के मन में पढने की जिद्द थी, भला उसे कौन रोक सकता था। नानी के विचारों से सुषीला का जीवन प्रभावित है। नानी का उपदेष था; कि पढलिखकर अफसर बनना, खानदान का नाम रोषन करना। नानी को भी अपने जीवन में अपमान को सहना पडा है। नानी मैला उठाने का काम किया करती थी।

स्कूल में सुषीला को अपमान सहना पडा है, मात्र अध्यापकों से ही नहीं बल्कि अपने सहपाठियों ने भी उन्हें छोडा नही है। सवर्ण मानसिकता के लोगों ने उनपर चोरी का आरोप लगाया, पीनें को पानी नहीं दिया, दलित होने की वजह से कठोर से कठोर दंड देना, हीनतापूर्ण बर्ताव सुषीला के साथ किया जाता था। ऐसे समय उनके मन में आता–"मैं अछूत जाति में क्यों पैदा हुई ?"[8] भारतीय समाज व्यवस्था ऐसी है; जहॉं इंसान को इंसान नहीं समझा जाता। कुत्ते, बैल, गाय की पुजा की जाती है परंतु इंसान को ठूकराया जाता है,गाय, बैल कुत्ता तालाब पर पानी पी सकता है, परंतु इंसान नहीं; क्योंकि वह दलित है। ऐसा ही डॉ. सुषीला टाकभौरेजी के साथ घटित हुआ है, साहुकार भी दूर से सामान देता है। डॉक्टर भी मरिज को देखने में अनाकानी करता है। ऐसा क्यों? यह सवाल सुषीलाजी के मन में निर्माण होता है। दलितों एवं स्त्रियों का षोशण यहॉंकि मनुवादी व्यवस्था ने किया है। ऐसा कहा जाता है कि, दलितों में भी दलित; स्त्री होती है। धर्मव्यवस्था ने यहॉंके दलित स्त्री का दोहरा षोशण किया है। धर्मषास्त्र कहता है कि दलितों कों कौन–कौन से कार्य करने चाहिए, वे मुर्गा–मुर्गी, बकरा, सुअर पाल सकता है परंतु गाय नहीं पाल सकता, क्योंकि यह धर्म के विरूध्द है। सुषीलाजी अपनी कक्षा में पढने में होषियार थी इसी वजह से पूरोहती गुरूजी उसे

प्रा. पी. आर. रगडे
(हिंदी विभाग प्रमुख)
शंकरराव जगताप आर्टस् अॅण्ड कॉमर्स

'सरस्वती' के नाम से पुकारते थे। वे कहती है–"**वह तो कक्षा में जादा होषियार है, उसे हरिजन नहीं सरस्वती कहो**।"[7]यहाँपर भी सवर्णोंकी मानसिकता का पता चलता है। सवर्णों के द्वारा दलितों की बस्ती को उजाड दिया जाता है, उन्हें मारा–पीटा जाता था, गॉव में नंगा घुमाया जाता है।वह अपनी जाति की पहली लडकी होगी जिसने ग्यारहवीं, हायर सेकंडरी स्कूल पास किया। स्कुल जाने के लिए एक ही साडी होने की वजह से दो–दो दिनों तक स्कूल नहीं जा पाती थी। वह कहती है–"**इज्जत आबरू के भय से साथ–साथ आर्थिक कठिनाइयों का सामना हमेषा होता**।"[8] दलित महिला के इज्जत के साथ तो कोई भी खेल सकता है क्योंकि कोई पुछनेवाला नहीं है, सरे आम नग्न घुमाना, खेतों में, चौराहेपर बलात्कार करना, बस्तिया जलाना, ये तो आम बात मानी जाती है। **महिला चाहे दलित हो या सवर्ण वह आखिरकार महिला होती है उसका सम्मान होना चाहिए।**

मानवता का संदेष अपनी आत्मकथा के द्वारा देती है। संपूर्ण मानव जाती में समता, स्वातंत्र, बंधुत्व, भाईचारा एवं विष्वबंधुत्व की भावना का विकास हो यही मनोकामना करते हुए 'हमारे हिस्से का सूरज' कविता के द्वारा कहती है –"**गौतम, कबीर, जोतिबा, भीम।/ पूर्वजों का मुक्ति संग्राम,/ देता रहा आंदोलन को गति।/ होने रहे विद्रोह, या कांतियॉं ।/ ✕ ✕ ✕ ✕ / स्वतंत्रता, समता, भाईचारा। एकता, विष्वबंधुत्व,/ सिद्धांत है गौतम बुद्ध का। सपना डॉ. आंबेडकर का।**"

संदर्भ :–

1.सामाजिक विकास और प्रगतिषील महिलाऍं–डॉ. नलिनी केलर पृ.48
2.मष्दुला गर्ग के कथा साहित्य में नारी –डॉ. रमा नवले पृ.16
3.सामाजिक विकास और प्रगतिषील महिलाऍं–डॉ. नलिनी केलर पृ.03
4.दलित साहित्यः षोध एवं दिषा – डॉक्‍ भरत सगरे पृ.09
5. दलित साहित्यः षोध एवं दिषा–डॉ. भरत सगरे पृ.71
6. षिंकजे का दर्द– सुषीला टाकभौरे पृ.47
7. षिंकजे का दर्द – सुषीला टाकभौरे पृ.11
8. षिंकजे का दर्द– सुषीला टाकभौरे पृ.47

17-18

ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षण प्रसार

– शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

हिंदी और मराठी संत साहित्य की समाज प्रबोधन में भूमिका

संपादक

डॉ. भरत सगरे 2017-18

सह संपादक

डॉ. विठ्ठल नाईक

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था, कोल्हापूर संचलित

लाल बहादुर शास्त्री कॉलेज ऑफ आर्टस्, सायन्स अ‍ॅण्ड कॉमर्स, सातारा

* हिंदी और निर्गुण संत साहित्य एवं समाज प्रबोधन में योगदान (संत दादू दयाल के संदर्भ में)	प्रा. डॉ. रमेश बोबडे
* सन्त साहित्य : स्वरुप एवं महत्त्व	प्रा. रमेशआप्पाप्पा आंदोजी
* निर्गुण संत कवियों की सामाजिक चेतना	प्रा. सोमनाथ कोळी, प्रा. भिमाशंकर गायकवाड
* संत कबीर के काव्य में समाजप्रबोधन की भावना	प्रा. एम. डी. नायकू
* संत साहित्य : स्वरुप एवं महत्त्व	प्रा. राजाराम मानकर
* संत गुरु जाम्बोजी के साहित्य में सामाजिक मूल्य	प्रा. एम. आर. मुंडकर, डॉ. प्रकाश मुंज
* संत गुरु जाम्बोजी का वैश्विक चिंतन	डॉ. एकनाथ पाटील
* हिंदी और मराठी संत साहित्य का समाज प्रबोधन में योगदान	डॉ. सय्यद अमर फकिर
* नैतिक मूल्य और कबीर की प्रासंगिकता	डॉ. नारायण केसरकर
* निर्गुणसंप्रदाय और संत नामदेव का समाज प्रबोधन	डॉ. शिवाजी चवरे
* युगप्रवर्तक राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज	डॉ. वैशाली शिंदे
* संत साहित्य में गुरुनानक का योगदान	डॉ. सिद्राम खोत
* सामाजिक परिप्रेक्ष्य में मीरा की भूमिका	प्रा. सुषमा प्रफुल्ल नामे
* मध्यकालीन हिंदी साहित्य पर निर्गुण के ज्ञानमार्गी संत कबीर के विचारों का प्रभाव	प्रा. मदन खरटमोल, प्रा. श्रीमंत गुंड
* संत साहित्य : स्वरुप एवं महत्त्व	डॉ. एस. व्ही. काटे
* संत दयाल के काव्य का समाज प्रबोधन में योगदान	प्रा. एस. के आतार
* हिंदी तथा मराठी संत साहित्य : समाज प्रबोधनसंबंधी भूमिका	प्रा. बाबासाहेब साबळे
* संत नामदेव के साहित्य से समाज प्रबोधन	गीता राऊत
* मध्यकालीन संतों का समाजप्रबोधन में योगदान	प्रा. गणेश गभाले
* राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का समाज समाज प्रबोधन में योगदान	प्रा. पी. आर. रगडे
* निर्गुण संत कबीर का समाजप्रबोधन में योगदान	प्रा. एन. व्ही. जाधव, प्रा. वाय. एस. गायकवाड
* समाज प्रबोधनकार कबीर	प्रा. अश्विनी मुसळे
* संत साहित्य : स्वरुप एवं महत्त्व	प्रा. भानुदास आगेडकर

महात्मा कबीर के विचारों की प्रासंगिकता	प्रा. डॉ. एस. बी. तांबोळी	165
संत कबीर का समाज प्रबोधन	डॉ. शहनाज सय्यद	169
कबीर की गुरु महिमा	प्रा. महेश भोपळे, प्रा. राजेंद्र शिंगटे	172
संत कबीर का समाज प्रबोधन में योगदान	प्रा. शुभांगी निकम	178
संत कबीर का समाज प्रबोधन में योगदान	प्रा. सविता मैनकुदळे	182
संत कबीर के साहित्य में चित्रित समाज प्रबोधन की दिशाएँ	प्रा. डॉ. मनिषा जाधव	186
निर्गुण संत नामदेव के काव्य में समाज प्रबोधन	प्रा. सुवर्णा कांबळे	190
निर्गुण भक्ति काव्य का सामाजिक पक्ष	डॉ. नाजिम शेख	196
मध्यकालीन संत रविदास के सामाजिक विचारों की प्रासंगिकता	शुभांगी हेगडे/रेणुका गाडे मोहिनी पिसाळ / भारती वाघमारे	199
मराठी संतों के हिंदी वाणियों में सामाजिक मूल्य	प्रा. मालोजी जगताप	202
कबीर का समाज प्रबोधन में योगदान	डॉ. सुब्राव जाधव	206
संत साहित्य : स्वरुप एवं महत्त्व	डॉ. चेतनकुमार मोदी	209
संत रैदास का समाज सुधार में योगदान	प्रा. गोरख बनसोडे	215
संत साहित्य में सामाजिक प्रबोधन	प्रा. नीता साठे/प्रा. सुनील काकडे	219
सामाजिक पाखंडता के विरोधक -संत कबीर	प्रा. दिलीप भोसले	222
संत साहित्य की प्रासंगिकता	प्रा. डॉ. मल्हारी मसलखांब	226
संत नामदेव की हिंदी वाणी और सामाजिक प्रदेयता	शमा मन्यार/वर्षा बाबर विद्या सुरवसे / रुपाली सुरवसे	231
संत साहित्य की प्रासंगिकता (मराठी संतों के संदर्भ में)	शशिकांत वेदपाठक / प्रविण शिंदे इंद्रजीत आलदर/गणेश शिनगारे	234
वर्तमान समाज प्रबोधन में संत कबीर की प्रासंगिकता	डॉ. के. ए. पाटील	237
हिंदी निर्गुण संत साहित्य एवं समाज प्रबोधन	डॉ. जितेंद्र बनसोडे	241
समाजसुधारक कबीर	प्रा. एन. ए. चव्हाण	245
हिंदी निर्गुण संत साहित्य एवं समाज प्रबोधन - समाजसुधारक कबीर	डॉ. सविता नाईक निंबाळकर	248
संत साहित्य और उसका महत्त्व	दादासो देवकाते/हर्षवर्धन पाटील संतोष साळुंखे/अजय साळुंखे	251
जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती	डॉ. यशवंत पाटणे	253
वारकरी संत साहित्य, निर्गुणवाद आणि समाजप्रबोधन	डॉ. श्यामसुंदर मिरजकर	257

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का समाजप्रबोधन में योगदान

– प्रा. पी. आर. रगडे
शंकरराव जगताप महाविद्यालय, वाघोली ता. कोरेगाव जि. सातारा

भारत भूमि यह महात्माओं और संतों की रही है,जगत में जब अन्याय, अत्याचार,धार्मिक कर्मकांड, साम्प्रदायिकता अधिक पैमाणे पर बढने लगती है, तो निश्चित रूपसे महापुरूषों ने इन परम्पराओं का विरोध किया है। धर्मांध प्रवृत्तियाँ संपूर्ण मानवजाति का विनाश की कगार पर ले जाती है, ऐसे समय में जिन महापुरूष ने जन्म लिया वे है महात्मा गौतम बुध्द, भगवान महावीर, महात्मा बसवअन्ना, संत कबीर, संत रैदास, संत सुंदरदास, संत नामदेव, संत सावता माली एवं आधुनिक युग के राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने आजादी पूर्व एवं आजादी के बाद भी लोगों का पथदर्शन किया, सत्य के मार्ग पर चलने के लिए लोगों को प्रेरित किया। अपनी वाणी के द्वारा सामान्य लोगों में जन-जागृति करने का काम किया। उन्होंने अपने भजन एवं गीतों के द्वारा सामान्य लोगों समझाने का काम किया है। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने ग्रामगीता में देवदर्शन धर्मसाधना,आचार-प्राबल्य,ग्रामरक्षण, ग्रामशुध्दी, अमीर-गरीब, महिला उन्नति, तीज त्यौहार, दलितसेवा,जीवन-कला,भू-वैकुंठ जैसे अनेक विषयों के मार्मिकता को साथ चित्रण किया है।

'ग्रामगीता' के उन्नचालीसवें अध्याय में ''भू-वैकुंठ''के द्वारा संपूर्ण मानवजाति के लिए उपदेश दिया गया है। इस भूमिपर अगर स्वर्ग का निर्माण करना है उनके मतानुसार व्यक्ति के विकास से गाँव के विकास,गाँव के विकास से राष्ट्र का विकास, राष्ट्र के विकास से विश्व का विकास, विश्व विकास से संपूर्ण मानवजाति का विकास होगा।

उनके विचारों का अनुकरण हम करते है, तो निश्चित रूपसे भू-वैकूठ का निर्माण हो जाएगा। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज कहते हैं, कि व्यक्ति के जीवन में शांति एवं समाधान का महत्त्वपूर्ण स्थान है, कोई किसी के प्रति द्वेष की भावना

न रखे, सभी लोग बंधुभाव के साथ रहने लगे तो निश्चित रूप से गांव में शांति बनी रहेगी। मानवतावादी विचारों को अपनाए जाना चाहिए। गांव में कोई अमीर हो या गरीब उसके साथ भेदभाव नही किया जाना चाहिए। सभी लोगों को समानता की दृष्टि से देखने का ढंग होना-चाहिए । सभी जाति, धर्म, पंथ के लोग समानता से रहेंगे तो निश्चित रूप से गांव एवं देश का विकास सम्भव होगा । आज की परिस्थितियों में उनके विचार देश एवं विश्वसमुदाय के लिए महत्त्वपूर्ण हैं।

पक्ष नाही, पण नाही । जातिभेद विरोध काही ।
एक कुटुंबापरी राही । गाव आपुले आनंदे ।।3।। पृ. 355

ऐसी परिस्थितियाँ जहाँ पर निर्माण हो जाती है, निश्चित, रूप से भूमिपर वैकुंठ का निर्माण हो जाता है ।

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज कहते हैं कि, प्रत्येक व्यक्ति को अपने दैनिक जीवन में लगनेवाली चिजों की आवश्यकता के अनुसार संग्रह करना चाहिए। दैनिक जीवन में लगनेवाली चिजों का नियोजन ....आयोजन के दौरान ही होनी चाहिए। संग्रह करते समय यह ध्यान में रखना होगा की, संग्रह के कारण कोई भूखा तो नही सो रहा है। मेरी संपत्ति के कारण किसी अन्य को विपदाओं का सामना तो नहीं करना पडे. अपनी आवश्यकता के अनुसार ही संपत्ति का संग्रह होना जरूरी है। बाकी संपत्ति का उपयोग समाजहित में होना आवश्यक है। मानवतावादी विचारों को कभी नहीं छोडना चाहिए।

'वर्षाचे बजेट ठरवावे । माणसी लागेल ते योजावे ।
अन्न, वस्त्र, अलंकार बरवे । सर्वांलागी घरदार ।।16।। पृ. 356

गाँव में जीवन यापन करते समय एक दूसरे के प्रति प्रेम,आत्मीयता, श्रध्दा का भाव बना रहना जरूरी है। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज कहते है, कि अगर गाँव में किसी व्यक्ति की मृत्यु हो जाती है तो सभी लोगो को उसके दुख मे शरीक होना चाहिए. ऐसे समय में किसी के घर में मीठे पकवान नही पकने चाहिए। गाँव में जीवन यापन करते समय सभी प्रार्थना,भजन, व्यायाम, साफसफाई आदि बातों की ओर भी ध्यान दे। आवश्यकता के अनुसार ही अपने रिश्तेदारों को पत्राचार करना चाहिए। न कि दिन-रात उसी में लगे रहे। गाँव के लोग विभिन्न धर्म एवं संप्रदायों के होते है ऐसे समय में गाँव की अखंडता बनी रहने के लिए सामुहिक जीवन यापन की आवश्यकता होती है। बिना भेदभाव एवं तिरस्कार के सभी लोगों के साथ समानता बनी रहे। इस संदर्भ में तुकडोजी महाराज कहते है कि, गाँव के उत्सव,

विवाह आदि समारोह के दौरान सभी लोगो को सम्मिलत किया जाना जरूरी है, जिसे से एकता बढती है। एक दूसरे के साथ अटूट संबंध बन जाता है। विवाह आदि प्रसंगो धन-दौलत को खर्च करने की आवश्यकता अनुसार ही खर्च करना चाहिए। वे कहते है-

लग्नादिकासाठी कोणा । उडवू न द्यावे गावच्याधना ।
कराव्या ग्रामोध्दार-योजना । सर्वमिळोनि ।।35।। पृष्ठ 357

गाँव एवं देव के हित का ध्यान में रखते हुए राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने संततीनियमन पद्ध पर बल दिया। आज तो धर्म एवं जाति के नामपर संततीनियमन का विरोध किया जाता है। संतती संपूर्ण समाज की संपति होती है । वे कहते है

जरी सर्वांगी संसारी असावे । तरी संततिनियमन सांभाळावे ।
संपत्ति और संतति । सगळी गावाची ठेव निश्चिती ।
वाढवोनि साधावी उन्नति । योग्य मार्गे गावाची ।। 40 ।। पृ. 357

२१ वी शताब्दी के व्यक्तिको 'स्व' के अलावा कुछ और दिखाई ही नहीं देता है। वे कहते है कि स्वयं के विकास के साथ ही सम्पूर्ण समाज के विकास की ओर ध्यान देना जरूरी है। व्यक्ति को हमेशा दूसरों की साहयता के लिए आगे आना चाहिए,जिस के कारण सामूहिक जीवन कि व्यापकता बढ जाती है। वैश्विकरण के दौरान यह भावना और अधिक प्रबलता के साथ सामने आनी चाहिए, क्योंकि सम्पूर्ण विश्व को आज ग्राम के रूपमे देखा जा रहा है -

''म्हणोनि संकटि धावो निजावे । सर्वांनी कष्ट वाटूनि घ्यावे ।
जेणे करूनि वाटावे । कुटूंब माझे विश्वव्यापी ।।45।।'' पृ.358

गाँव के उत्सव एवं त्यौहारो में सम्पूर्ण गाय सम्मेलित होना चाहिए, कोई भी अलग थलग दिखाई न दे। गाव मे किसी भी प्रकार से साम्प्रदायिक भावना का विकास न हो साम्प्रदायिक ताकतो के कारण जातीय दंगे धार्मिक स्थलों का विध्वंस,मारकाट, आगजनी, आदि घटनाओं के कारण लोगों के दिलो मे द्वेष की भावना निर्माण हो जाती है। उक्त बातों का कडा विरोध राष्ट्रसंत ने किया है -

गावाचा उत्सव तो सर्वांचा । त्यात हर्ष अति आदर्शाचा ।
येथे आप आपल्या मनाचा । तोल नसावा विपरीत ।।68।। पृ. 359

अतः कहा जा सकता है कि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने अपनी 'ग्रामगीता' के द्वारा सामान्य लोगों का प्रबोधन किया है। उन्होंने जान लिया था, कि राष्ट्र का विकास करना है तो सबसे पहले गांव का विकास होना आवश्यक है। गांव

में रहनेवाला सामान्य व्यक्ति,मजदूर, किसान, दलित, महिला आदि की अवस्था बदलनी होगी। गांव के विभिन्न संप्रदाय,धर्म,जाति के लोगो में एकता निर्माण हो तो निश्चित रूपसे देश में एकता निर्माण होगी। गांव ही संपूर्ण देश का प्रतिनिधित्व करता है, गांव की उन्नति ही देश की उन्नति है। नशाबाजी, नौटंकी, भ्रष्टाचार, तीज-त्यौहार, पंचों का चूनाव, लोकतांत्रीक मूल्य, भारत के लिए लोकतंत्र की आवश्यकता आदि बातो के चर्चा राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने अपनी 'ग्रामगीता' के 'भू-वैकुंठ' दूवारा की है, जो समाज के लिए पथ प्रदर्शक है।

हे राष्ट्रसंत। तेरी वाणी गुजें जनजन के मनमन मे!
हे दलित त्राणं! तव कल्याणा, वाणी विकसे घन, धनधन में।।

संदर्भ -

1. श्री. सुदामजी-सावरकर, 'ग्रामगीता'

0000

प्रा. पी. आर. रमडे
(हिंदी विभाग प्रमुख)
शंकरराव जगताप आर्टस् अॅण्ड कॉमर्स
कॉलेज, वाघोली, ता. कोरेगांव, जि. सातारा

Issн

ISSN 2278-5914

Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara

(Inst. Reg. No. Maharashtra/13482/Satara/2010)

Research Booklet

SANSHODHAN

संशोधन

2017-18

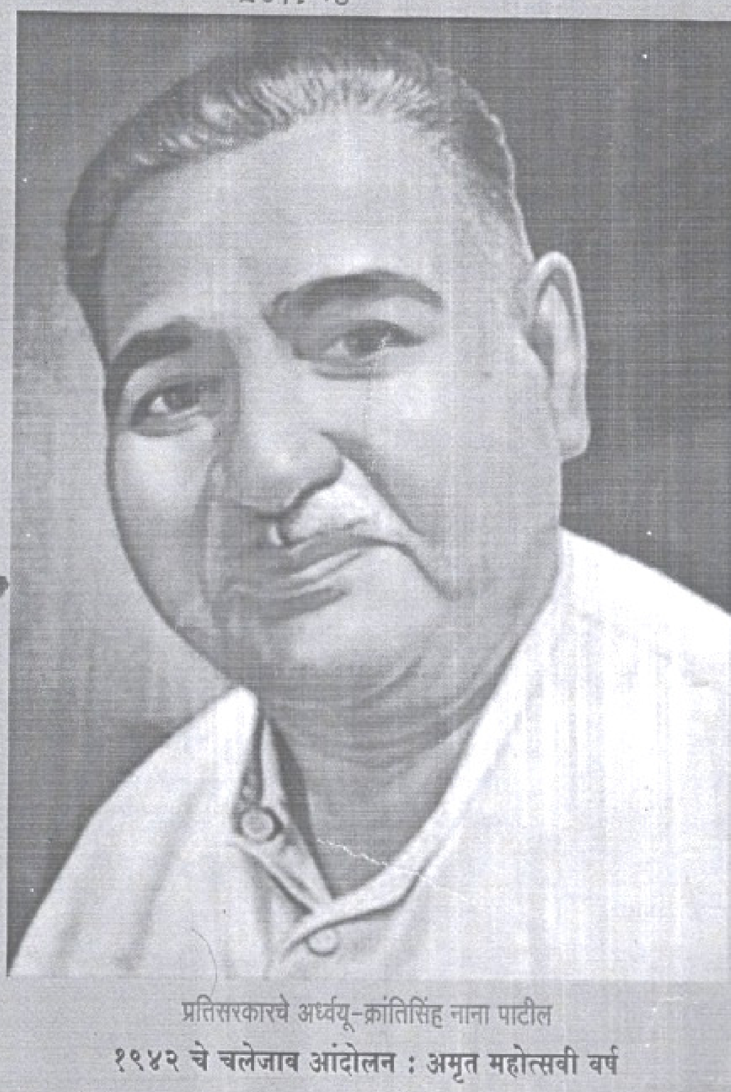

प्रतिसरकारचे अर्ध्वयू-क्रांतिसिंह नाना पाटील

१९४२ चे चलेजाव आंदोलन : अमृत महोत्सवी वर्ष

Dr. Ambe L. D. ISSN 2278-5914

Seventh Annual Conference and National Conference
Lal Bahudar Shastri College, Satara

Research Booklet

SANSHODHAN

Publisher :

Dr. Vinayakrao Jadhav

President, Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara.
Flat No.2, 'Saivihar', Sadar Bazar, Satara.
Mob.: 9850279506

Editor :

Dr. Vishvanath Pawar

The Chief Executive, Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara.
Mob.: 7798122026, 8698909707.

Printer :

Sidhivinayak Enterprises
322, Yadogopal Peth Satara
Mob.: 9420771326

First edition : 8 October 2017

Donated Value : Rs.250/-

(All rights reserved under the Satara Itihas Sanshodhan Mandal, satara)
(The views expressed by the authors in 'Sanshodhan' Reaserch Booklet in this issue are there own. The editor and publisher are not responsible for them)

४८. श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांचे रयत शिक्षण संस्थेमधील योगदान
प्रा.डॉ.ए.एस.टिके १४०

४९. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि पुणे सार्वजनिक सभा
प्रा.डॉ.संतोष तुकाराम कदम १४२

५०. आटपाडीतील स्वतंत्रपूर मुक्त कैदी वसाहत
सौ.सुजाता सचिन देशमुख १४५

५१. Important Incident Occurred in Miraj Area during Indian Freedom Movement Period
Dr.(Mrs.) Suvarna Prakash Patil १४७

५२. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार
प्रा.डॉ.नंदिनी रवींद्र रणखांबे
प्रा.सचिन शंकर ओवाळे १५०

५३. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची लोकपत्रकारिता
श्री.कअरुण सदाशिव कटकोळे १५२

५४. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री–उध्दारक कार्य
प्रा.डॉ.दत्तात्रय जयसिंग ओवाळे १५४

५५. शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे समतावादी विचार
प्रा.जी.के.पाटील १५६

५६. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि खोती पध्दती निर्मूलन
प्रा.शशिकांत महादेव मोहिते १५८

५७. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाहीविषयक विचार
प्रा.डॉ.विक्रमराव नारायणराव पाटील १६१

५८. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे स्त्रीमुक्तिचे महामेरू
प्रा.डॉ.लता दिगंबर आंदे १६३

५९. डॉ.बी.आर.आंबेडकर आणि धर्म
प्रा.सौ.अनुराधा गोरे (पवार) १६७

६०. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य
प्रा. श्रीधर भाऊसाहेब शिंदे १७१

६१. ग्रंथप्रेमी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
प्रा.डी.के.रसाळ १७५

६२. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय शेतीविषयक विचार
प्रा.एच.पी.पाटील १७७

६३. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार
प्रा.विपीन नारायण वैराट १८०

६४. पं.बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर यांचे शास्त्रीय संगीतातील योगदान
प्रा.डॉ.माधुरी राजाराम खोत १८२

५८. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे स्त्रीमुक्तीचे महामेरू

प्रा.डॉ.लता दिगंबर आदे
शंकरराव जगताप आर्ट्स अॅण्ड कॉमर्स कॉलेज, वाघोली.
ता. कोरेगाव, जि. सातारा.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म मध्यप्रदेशातील महू या गावी १४ एप्रिल १८९१ मध्ये झाला. त्यांचे वडील सैन्यात होते. प्राथमिक शिक्षण रत्नागिरी जिल्ह्यातील दापोली येथे झाले. माधमिक शिक्षण सातारा येथे सरकारी शाळेत झाले. १९१३ मध्ये ते पदवीधर झाले. अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापिठातून एम.ए. पदवी प्राप्त केली. त्यानंतर त्यांनी एम.एस्सी. व डी.एस्सी. ही सर्वश्रेष्ठ पदवी प्राप्त केली. डॉ.आंबेडकर यांनी कार्याची सुरूवात १९२० च्या सुरूवातीस केली.

'No man can be greatful at the cost of his honour,
No woman can be greatful at the cost of her chastity,
And no nation can be greatful at the cost of its liberty.''[१]

आयरिश देशभक्त डॅनियल ओ कोमल यांचे प्रसिध्द वचन डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय संविधान संबंधीच्या अखेरच्या भाषणात उद्धृत केले. त्यामध्ये त्यांनी व्यक्ती, स्त्री आणि राष्ट्र हे प्रतिष्ठा, निष्कलंकता आणि स्वातंत्र्य याशिवाय कृतज्ञ राहू शकत नाही. असे प्रतिपादन केले. स्त्रियांच्या प्रति असलेली डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका या वाक्यातून स्पष्ट होते.

१. राष्ट्रीयता : डॉ.आंबेडकरांनी स्त्रीमुक्तीचा विचार राष्ट्रीय दृष्टीकोनातून केला. ज्या देशात ५० टक्के स्त्रिया स्वतंत्र नसतात. तो देश अर्धाअधिक गुलाम असतो. त्यामुळे भारताला खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र करण्यासाठी डॉ.आंबेडकरांनी स्त्रीमुक्तीचा विचार केला. स्त्रीपुरूष समानतेसाठी त्यांना स्वातंत्र्यापूर्वी आणि स्वातंत्र्यानंतर सामाजिक घटना आणि कायद्याच्या माध्यमातून प्रयत्न केला. आजच्या बदलत्या परिस्थितीत स्त्री स्वातंत्र्याची चर्चा, विज्ञान, तंत्रज्ञान, पोलीस, शिक्षण आदि क्षेत्रात स्त्रियांचा जो सहभाग आहे. त्यामागे डॉ.आंबेडकरांची विचार व कर्तृत्वाची संपदा आहे. रमाबाई आंबेडकर अर्थाती स्वतःच्या पत्नीस लिहिलेल्या पत्रात डॉ. आंबेडकर लिहितात, ''मी स्त्रीमुक्तीसाठी व उन्नतीसाठी लढणारा एक योध्दा आहे. स्त्रियांची प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठी आवश्यक जो संघर्ष केला. त्याचा मला सार्थ अभिमान आहे

२.आदर्श : स्त्रीमुक्तीची वैचारिक पार्श्वभूमी या देशातील फुले, कबीर आणि बुध्द या तीन गुरूंच्या वैचारिकतेतून निर्माण झाली. असा डॉ.आंबेडकरांचा विश्वास होता. फुले स्त्रीमुक्ती विचार कार्याचे द्रष्टे होते. 'सार्वजनिक सत्यधर्म' या ग्रंथात फुले लिहितात, ''तीच आपल्या सर्वांना जन्म देणारी होय. आपली मलमुत्रादि काढून आपल्या सर्वांचे लालन व पालन करून आपल्या सर्वांचा परामर्श करणारी होय. आपण सर्व पंगू लाचार असता सर्वकाश आपली काळजी वाहते व तिनेच आपणा सर्वांस चालावयास व बोलावयास शिकविले. यारून एकंदर जगप्रसिध्द म्हण पडली आहे की, सर्वांचे उपकार फिटतील परंतु आपल्या जन्मदाता मातोश्रीचे उपकार फिटणार नाहीत.''[३] कुटुंब प्रमुखाची हुकूमशाही आणि स्त्रियांची गुलामगिरी हच सामाजिक विषमतेला गुलामगिरीला खतपाणी देणारा आधार आहे. या आधाराला हादरे दिल्याशिवाय कुटुंबात व पर्यायाने समाजातही स्त्रीपुरूष समानतेच्या गप्पा मारणे फोल आहे. अशी फुल्यांची मनोभूमिका होती. ही भूमिका डॉ.आंबेडकरांना आदर्शवत वाटणे स्वाभाविक होते. संत कबीर म्हणतात, 'स्त्री व पुरूष हा भेद केवळ शरीराचा आहे, परंतु त्यांचा जीव हा ना पुरूष वा स्त्री, पंडीतांनो, यावर विचार करा.'[४] बुध्दाने तर अगदी विज्ञाननिष्ठ विचार स्त्रीपुरूष समानतेवर दिला आहे. स्त्री ही पुरूषासारखीच एक व्यक्ती आहे. जो व्यक्तीला अधिकार आहे. तो स्त्रियांना असायला पाहिजे, हा विचार प्रथम प्रस्थापित केला. तो बुध्दानीच. त्यांनी भिक्खूसंघात स्त्रियांना प्रवेश दिला आणि समतेची मुहुर्तमेढ रोवली. ज्ञानाचा आणि निर्वाणाचा अधिकार स्त्रीपुरूषांना एकत्रितपणे नैतिक जीवन जगण्याची संधी उपलब्ध करून दिली. उदा. प्रजापति गौतमी, सुजाता, कुंडलकेशा, खेमा इत्यादी भिक्षुणी बनवून त्यांना विकासाची व निर्वाणाची संधी उपलब्ध करून दिली. वरील तीनही महापुरूषांच्या स्त्रीविषयक विचारांचा प्रभाव डॉ.आंबेडकरांवर पडल्याचे दिसून येते.

३. धर्मनिरपेक्षता : डॉ.आंबेडकर हे दलितांचे एकमेवाव्दितीय नेते होते. तसेच ते अग्रणी राष्ट्रीय नेते होते. त्यांनी या देशातील संपूर्ण स्त्रियांच्या मुक्तीचा विचार केला. पुरूषप्रधान धर्मव्यवस्थेत स्त्रिया या पुरूषांच्या गुलाम आहेत. त्यांच्या धर्मव्यवस्थेत स्त्रियांच्या विकासाचा विचार न करता पुरूषाच्या विकासासाठी स्त्रियांचा कसा उपयोग करता येईल, यावर पुरूषप्रणित धर्मशास्त्रांनी भर दिलेला आहे. बालविवाह, पुनर्विवाहास विरोध, विधवाविवाहास विरोध, सती जाणे आदि घातक रूढीपरंपरेच्या बेड्या स्त्रियांच्या पायात ठोकून त्यांचे उदात्तीकरण करण्यात आले. यामुळे शतकानुशतके स्त्रिया पुरूषी दास्यत्वात खितपत पडल्या होत्या. बाबासाहेबांपूर्वी या देशात ज्या सुधारणावादी चळवळी झाल्या त्या उच्चभ्रू स्त्रियांच्या मुक्तीसाठी होत्या. दलित स्त्रियांचा त्यामध्ये विचार केलेला दिसत नाही. फक्त महात्मा फुले यांनी स्त्रियांच्या जीवनात प्रकाशाची पहिलि ज्योत प्रकाशमान केली. १८४८ मध्ये पुण्यात भांबुर्डा येथे मुलींसाठी पहिली शाळा काढली. आणि १८५१ मध्ये जुना गंजपेठ येथे सर्व शूद्रांसाठी पहिली शाळा स्थापन केली.[५] शूद्रांच्या या शाळेत शिकत असलेल्या एका मांग मुलीने त्यावेळच्या अस्पृश्यांच्या हालअपेष्टांचे ह्रदयद्रावक वर्णन करणारा लेख जोतीराव फुल्यांच्या

प्रेरणेने लिहिला. त्यांची पत्नी सावित्रीबाई फुले ही विरोधकांचा शेणागोळ्यांचा मारा सहन करत आणि व्रतस्थेने कार्य करीत पहिल्या शिक्षिका झा आणि स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचा ज्ञानदीप तेवविला. सांगण्याचे तात्पर्य असे की, फुल्यांच्या आधी या देशामध्ये अस्पृश्य स्त्रियांचा विचार सुधारकां कार्यक्रमपत्रिकेत नव्हता. जोतीराव फुल्यांना गुरू मानणाऱ्या डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी तो वसा निर्धाराने पुढे चालविला. या देशातील अस स्त्रिया ह्या पुरूष संस्कृतीच्या गुलाम तर आहेतच पण त्याशिवाय वर्णश्रेष्ठ स्त्रियांच्याही गुलाम आहेत, हे त्यांचे अस्पृश्य स्त्रियासंबंधीचे विचा आहे. म्हणून स्त्रियांचा उध्दार हे त्यांच्या सामाजिक चळवळीचे अग्रक्रम कार्य राहिले आहे. डॉ.आंबेडकरांनी लिहिलेल्या ग्रंथामधून राष्ट्रीय दृष्टीको संपूर्ण स्त्रियांचा विचार केला

कारणमीमांसा : स्त्रीशूद्र हेच खऱ्या अर्थाने आर्य धर्माचे आधारस्तंभ होते. धर्मांतरामुळे हा आधारस्तंभ कोसळायला लागला होता. बौध्दधर्मा जाणारा हा लोंढा थांबविण्यासाठी कायद्याचा बांध घालावा लागला. मनूने स्त्रियांवर कडक बंधने लादून त्यांच्या जीवणाची वेल करपून टाकली हो गुलामापेक्षाही हीन वागणूक स्त्रियांना शास्त्रसंमत मिळाली होती. स्त्रीचे पुरूषाने रक्षण करावे. स्त्रीने पिता, पती व पुत्र यांच्यापासून वेगळे राहण्य इच्छा धरू नये. स्त्रीला स्वातंत्र्य उपभोगता येऊ नये. हाच उद्देश मनूचा दिसतो. यावर आंबेडकर म्हणतात, "ही घटना मनःप्रक्षोभक मानली नाही या जगात दुसरे काहीही मनःप्रक्षोभक नाही मानता येणार. हा कायदा मनूच्या मनाला न्याय व अन्याय याची बिलकूल चाड वाटली नसावी. स्त्री स्वा मनूच्या मनात सलत असावे. म्हणूनच ते नष्ट करून त्याने स्त्रीला दास्य कर्दमात रोखून ठेवले." ६ स्त्रियांची सर्जनशीलता केवळ अपत्यापुर मर्यादित न ठेवता, जीवनाच्या विविध क्षेत्रात तिला कर्तृत्वाची उंच शिखरे गाठण्याची संधी देणे यात मानवजातीचे हित आहे. निसर्गाने मानवामध्ये अंतःशक्तीची बीजे ठेवली आहेत, ती अंकुरण्यास अधिकाधिक करावयाचे असेल, अनुकूल वातावरण करावयाचे असेल, तर स्त्रियं सर्जनशीलतेवरील बंधने दूर झाली पाहिजेत. हे लक्षात घेऊनच डॉ.आंबेडकरांनी या देशात स्त्रीमुक्तीचे रणशिंगे फुंकले आणि स्त्रियांच्या धर्मप्र गुलामगिरीविरूध्द हल्लाबोल केला.

५. प्रबोधन : डॉ.आंबेडकरांनी स्त्रीमुक्तीच्या चळवळीला गतिमान करण्यासाठी समाजप्रबोधन आणि कायदा या दोन्ही मार्गाचा अव केला. या दोन्ही गोष्टींच्याव्दारे स्त्रियांमध्ये मन्वंतर घडवून आणण्यासाठी शिक्षणाचा प्रामुख्याने पुरस्कार केला. सर्वप्रथम सामाजिक माध्यम डॉ.आंबेडकरांनी कसे प्रबोधन केले याचा आढावा घेऊ.

डॉ.आंबेडकरांनी महाड येथे २५ डिसेंबर १९२७ रोजी चवदार तळ्याचा सत्याग्रह केला. आंबेडकरांनी या परिषदेत स्त्रियांना उद्देशून भाषण केले स्त्रियांना प्रेरणादायक आहे. डॉ.आंबेडकर म्हणतात की, "तेव्हा तुम्ही विचार करावयास पाहिजे की, तुमच्या पोटी जन्म घेणे हे पाप का ठरले जावे व स्त्रियांच्या पोटी जन्म घेणे पुण्यप्रद का व्हावे. या प्रश्नाचा जर तुम्ही विचार केला तर तुम्हास एक तर प्रजा उत्पत्ती करणे बंद करावी लागेल. या दोहो कोणती तरी एक गोष्ट तुम्ही करावयास लागले पाहिजे. तुम्ही प्रतिज्ञा करा की, अशा कलंकित स्थितीत आम्ही यापुढे जगणार नाही."७ याच भाष डॉ. आंबेडकर पुढे म्हणाले, "वरिष्ठ वर्गाच्या बाया ज्या पध्दतीने लुगडी नेसतात त्या पध्दतीने तुम्ही लुगडी नेसण्याचा प्रघात पाडला पाहिजे. करण्यास तुमचे काही खर्चत नाही. त्याचप्रमाणे गळ्यामध्ये भाराभर गळसया व हातात कोपरभर कथलाचे चांदीच्या गोठपाटल्या ही देखील तुम ओळखण्याची खूण आहे. एका गळसरीपेक्षा अधिकांची जरूरी नाही. त्याने नवऱ्याचे आयुष्य वाढते किंवा आपल्या शरीराला शोभा येते अशातला भाग नाही. दागिन्यापेक्षा कपड्यालाच जास्त शोभा आहे. तेव्हा कथलाच्या किंवा चांदीच्या दागिन्यात पैसे खर्च करण्याऐवजी चांगल्या कपड्यात खर्च करा. दागिना घालावयाचाच झाला तर तो सोन्याचा करून घालावा नाहीतर घालू नये."८ सामाजिक चळवळीत स्त्रियांचा सुध्दा सहभाग अस कोणत्याही समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप हे स्त्रियांच्या प्रगतीच्या आधारेच केले जाते. असे डॉ.आंबेडकरांचे मत होते. स्त्रियांच्या प्रगतीच्या आड त्य लग्ने येतात, हे बाबासाहेबांनी नेमके हेरले होते. म्हणूनच "मुलींची लग्ने लवकर करून वैवाहिक जीवन त्यांच्यावर लादू नका,"९ असे ते आवर्जून सां तसेच स्त्रियांच्या भावनांचा विचार करून ते अतिशय तन्मयतेने सांगत, 'आपल्या आयुष्याचा जोडीदार निवडण्याबाबत मुलींना अधिकार असाव नाहीतर कितीतरी सुंदर मुलींचे नवरे कुरूप असल्याचे दिसते.'१० स्त्री ही एक व्यक्ती आहे आणि व्यक्तीस्वातंत्र्य तिला असावयास हवे, हा विचार व्यक्त करताना ते परखडपणे म्हणतात की, 'लग्नानंतर पत्नी ही पुरूषाची समान अधिकारी असलेली गृहिणी असली पाहिजेः ती नवऱ्याची गुलाम असता का नये.'११ असे आंबेडकरांचे विचार स्त्रीमुक्तीच्या संदर्भात आजही आदर्शवत आहे.

६. कायदे : डॉ.आंबेडकरांनी कायद्याच्या माध्यमातून स्त्रीमुक्तीसाठी जे कार्य केले ते ऐतिहासिकदृष्ट्या अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे. भारती संविधानाच्या माध्यमातून स्त्रीवर लादलेली हजारो वर्षांपासूनची आर्थिक सामाजिक गुलामगिरी कायद्याद्वारे नष्ट करण्यात आली. मनूच्या विषमताव कायद्याला जिवंत गाडण्यात आले. आणि त्यावर समतेची पताका लावण्यात आली. भारतीय संविधानाच्या मूलभूत अधिकारांमध्ये समानते अधिकार अनुच्छेद १४ व १८ मान्य करण्यात आला. डॉ.आंबेडकरांनी हिंदू कोडबिलात स्त्रियांना नऊ अधिकार प्रदान केले. १)स्त्रिला घटस्फोटा अधिकार दिला. २)पोटगीचा अधिकार ३)पुरूषाला दुसरा विवाह करण्यास अवैध ठरविण्यात आला. ४)स्त्रियांना दत्तक घेण्याचा व जाण्या अधिकार ५)स्वतःच्या मिळकतीवर स्त्रीचा अधिकार दिला. ६)वडिलांच्या संपत्तीत मुलाच्या बरोबरीने मुलींना समान हिस्सा दिला. ७) मुली वारस होण्याचा अधिकार ८)आंतरजातीय विवाहास मान्यता दिली. ९) स्त्रीला स्वतःचा वारस निश्चित करण्याचा अधिकार मिळाला. या बिला संपूर्ण भारतीय स्त्रीच्या विकासाचा, प्रगतीचा, उन्नतीचा मार्ग मोकळा झाला. स्त्री ही पुरूषाप्रमाणेच एक पूर्ण व्यक्ती आहे. हे या बिलाव्दारे सि झाले. त्याचे श्रेय डॉ.आंबेडकरांनाच जाते.

७. **शिक्षण :** डॉ.आंबेडकरांनी स्त्रीमुक्तीच्या चळवळीला शिक्षणाच्या माध्यमातून सशक्त करण्याचा प्रयत्न केला. डॉ.आंबेडकर म्हणतात, "मुलांनामुलींनाही शिक्षण दिलं तर आपली प्रगती झपाट्याने व्हायला हरकत नाही. हा विचार तुम्ही तुमच्या जवळच्या नातलगातही पसरवा."[१२] स्वतःची पत्नी रमाबाई आंबेडकरांना पत्र पाठवून लिहिण्यास, वाचण्यास शिकावे, असा ते आग्रह करीत, प्रोत्साहन देत. त्यांच्या अभ्यासाची आस्थेने विचारपूस करीत. त्यांची शिक्षणविषयक भूमिका तहमळीची आणि परिवर्तनवादी होती. त्यामुळे स्त्री शिक्षणाला चालना मिळाली. अखिल भारतीय बहिष्कृत हितकारिणी परिषदेत १९२७ मध्ये पुढील ठराव मांडण्यात आला, तो असा 'ज्या ज्या ठिकाणी शाळा असेल तेथील लोकांनी मुलामुलीस शिक्षण दिलेच पाहिजे, अशी पंचांनी ताकीद द्यावी. सोडल्यास दोषास पात्र व्हावे लागेल, असा नियम करावा'[१३] महाडच्या समता संग्रामाच्यावेळी दि.२७/१२/१९२७ रोजी स्त्रियांना उद्देशून जे भाषण केले. त्यात स्त्री शिक्षणाचे महत्व विशद करताना डॉ. आंबेडकर म्हणतात, "तुम्ही आपल्या मुलींनाही शिक्षण दिलेच पाहिजे. ज्ञान आणि विद्या या गोष्टी काही पुरूषांसाठीच नाहीत. त्या स्त्रियांनाही आवश्यक आहेत." अखिल भारतीय दलित महिला परिषदेत डॉ.आंबेडकर म्हणतात, "तुम्ही सर्वप्रथम शिक्षित व्हा. आपल्या मुलामुलींना शिकवा; त्यामुळे देशाचा विकास होईल, तुमच्या अस्मितेचाही; तुम्ही पण माणूस आहात अशी तुम्हाला ओळख होईल; कारण शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे. जो प्राशन करील तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही."[१५] डॉ. आंबेडकर स्त्री शिक्षणावर अधिक भर देतात. त्याचे कारण असे की, 'एक पुरूष शिकला तर एक व्यक्ती सुधारते: पण एक स्त्री शिक्षित झाली तर संपूर्ण कुटुंबाची सुधारणा होते. यात माहेर व सासरच्या लोकांचा देखील समावेश होतो. स्त्री शिक्षणाचा विचार करताना, त्यांचे घर, त्याची मुले आणि त्याचा संसार त्या नीटनेटका चालवू शकतील इतपत शिक्षण देणे त्यांना आवश्यक आहे'.[१६] मुलींना जे शिक्षण दिले जाईल,ते व्यवहारोपयोगी असावे, राष्ट्रोपयोगी असावे, जीवनाला उपयोगी असावे यावर त्यांचा कटाक्ष होता. हीच उच्च शिक्षणामागची आंबेडकरांची भूमिका होती. डॉ. आंबेडकरांनी मुलींच्या शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना केली. या महाविद्यालयात जास्त संख्येने मुलींना येता यावे. यासाठी 'महाविद्यालय ते शहर' अशी बस सेवाही उपलब्ध करून दिली.[१७] बाबासाहेबांच्या शैक्षणिक उपदेशामुळे जानबाई चौधरी या स्त्रीने १९२४ साली मुलींची 'संत चोखामेळा' ही शाळा काढली होती.

८. **नीतमत्ता :** स्त्रीपुरूषातील परस्पर अनुदार भावना नष्ट होण्यासाठी स्त्रीपुरूष सहवासाची जशी गरज आहे, असा दृष्टिकोन डॉ. आंबेडकरांनी स्वीकारला होता. स्त्रीपुरूषाचे नीतिमत्तेचे बुजगावणे पुढे करून काही पुराणमतवाद्यांनी सहशिक्षण अमान्य केले होते. वयाच्या सात वर्षानंतर स्त्रीपुरूषांना वेगवेगळे शिक्षण दिल्यानेच स्त्रीपुरूष नीतिमत्ता शाबूत राहू शकेल असा त्यांचा दृढविश्वास होता. बाबासाहेबांनी या नीतिविषयक संकल्पनाची चिकित्सा करतांना आंबेडकर म्हणतात, "स्त्रीपुरूषांना वेगवेगळे ठेवल्याने त्यांची नीतिमत्ता शाबूत राहते, हा निव्वळ भ्रम आहे. एखादा तरूण निर्जन वनात राहून ब्रम्हचारी राहू शकेल किंवा एखादी स्त्री तुरूंगात डांबल्यास व तिला कोणाचा संसर्ग लागू न दिल्यास ती साध्वी राहू शकेल. मग नीतिमत्तेचे बुजगावणे कशासाठी? म्हणून अशा लोकांच्या नीतिमत्तेला कवडीइतकेही महत्व देण्याचे प्रयोजन वाटत नाही. उलट स्त्रियांच्या सहवासात राहून जो पुरूष आपले मत ताब्यात ठेवू शकतो व पुरूषांच्या सहवासात जी स्त्री आपले पाऊल वाकडे पडणार नाही याची खबरदारी घेते, त्यांना नीतिमान म्हटले पाहिजे."[१८] अशी डॉ. आंबेडकर ठामपणे भूमिका घेतात.

जीवनात नीतिमत्तेचे, शीलाचे महत्व फार मोठे आहे. याची जाणीव डॉ.आंबेडकरांनी वेळोवेळी करून दिली. शीलवान व्यक्तीला ताठ मानेने जगता येते. त्यांना प्रतिष्ठा प्राप्त होते. १६ जून १९३६ रोजी मुंबईच्या दामोदर हॉलमध्ये भरलेल्या वेश्या आणि मुरळ्या सारख्या स्त्रियांच्या सभेत डॉ.आंबेडकरांनी निश्चितच सुंदर भूमिका मांडली होती. ते म्हणतात, "तुम्हाला समजले पाहिजे की, स्त्री जात ही समाजाचा अलंकार आहे. प्रत्येक समाज स्त्रियांच्या चारित्र्याला अधिक मान देतो. आपली गृहिणी होणारी स्त्री उत्तम कुलातील असावी, अशी प्रत्येकजण अपेक्षा करतो व तशी भार्या मिळावी म्हणून खटपट करतो. कारण त्याला माहित असते की, आपला, आपल्या मुलाबाळांचा, आपल्या कुटुंबाचा व कुळाचा नावलौकिक स्त्रियांच्या शीलावर अवलंबून आहे. इतकी थोरवी स्त्री वर्गाला प्राप्त झालेली आहे."[१९] डॉ.आंबेडकरांनी दलित वर्गीय भगिनी कशा इज्जतीने आणि सदाचाराने राहतात यासंबंधी अतिशय अभिमानाने कथन केले आहे, परंतु पार्लमेंटमध्ये जाणाऱ्या स्त्रिया कशा बहकलेल्या असतात याचे देखील वर्णन केले आहे. या स्त्रियासंबंधी डॉ. आंबेडकर म्हणतात, "त्यांच्या बाबत सांगावे असा माझा विचार नव्हता, पण सांगतोच त्यांच्या अंगची नीतिमत्ता तर साफ निघून चालली आहे."[२०] अशाप्रकारे डॉ आंबेडकरांच्या स्त्रीमुक्तीच्या चळवळीत नीतिमत्तेला अधिक स्थान प्राप्त झाले आहे.

९. **कुटुंबनियोजन :** डॉ.आंबेडकरांनी स्त्रीमुक्तीच्या संदर्भात कुटुंब नियोजनाचाही विचार केलेला आहे. दि.१२ डिसेंबर १९३८ रोजी अस्पृश्य विद्यार्थी संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून बोलतांना डॉ.आंबेडकर म्हणतात, "मी बोलतो ते केवळ पुरूषाकरीता नव्हे, स्त्रियांनी सुध्दा याची जबाबदारी ओळखली पाहिजे," अशी जाणीव करून देऊन डॉ.आंबेडकर म्हणतात, "तुम्हाला चौदा पोरे झाले तर त्या पोरांचे काय होणार? त्याची जबाबदारी समाजावर टाकणार? याचा चांगला विचार करा. तुम्ही संन्यास घ्यावयास तयार नसाल; पण त्यातूनही कोणी संन्यास घेतला तर फारच चांगले!"[२२] अशा या विनोदातून डॉ.आंबेडकरांनी कुटुंब नियोजनाचे महत्त्व प्रतिपादन केले आहे.

१०. **स्वावलंबन :** सामाजिकदृष्ट्या महिलांची उन्नती व्हावी, असे मत डॉ.आंबेडकर यांनी प्रतिपादन केले. देशातली ५० टक्के शक्ती आर्थिक विकासाऐवजी कष्टमय जीवन सावरण्यात खर्च झाली. आर्थिक क्षेत्रात स्त्रियांच्या भागिदारीचा विकास स्त्रियांना सामाजिक क्षेत्रात समानता दिल्याशिवाय होणार नाही. स्त्रियांना स्वयंनिर्णयाच्या अधिकारापासून वंचित करून आम्ही राष्ट्रीय आर्थिक विकासाची गती रोखली आहे. स्त्री जर आईच्या रूपात मुलाचे व्यक्तीमत्त्व घडवू शकते तर स्वतःच्या कौशल्याने, घरगुती उद्योगाचाही विकास करू शकते. स्त्री ही पतीची दासी नाही. तिला

समानतेने जर वागविले तर ती घराचे व्यवस्थापन सुनियोजित करू शकते, अशा आशयाचे डॉ.आंबेडकरांचे विचार आहेत

११. संस्कृती : डॉ.आंबेडकरांनी स्त्री मुक्तीच्या संदर्भात सांस्कृतिक अभिसरण केले. 'हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती' हा निबंध म्हणजे स्त्री मुक्तीचा जाहीरनामाच आहे. त्यामध्ये ऐतिहासिक आधास्त्रीमुक्तीची यशोगाथा आणि अवनतीची कारणमीमांसा दर्शविली आहे. एकेकाळी स्त्री ही पुरूषांपेक्षा सरस होती. सर्वात जास्त नुकसान स्त्रियांचे केले असेल तर ते मनूने केले. असे डॉ.आंबेडकरांचे मत आहे.

१२. सन्मान : डॉ.आंबेडकरांनी आजीवन स्त्रीचा सन्मान केला. त्यांच्या अंतःकरणात स्त्रीविषयी आपुलकी होती. यांचे कारण असे की त्यांच्या जीवनात आलेल्या स्त्रियांचा अनुभव अतिशय समृध्द व सुःखद असा होता. भारतातील महिलांना पुरूषांच्या बरोबरीने समान न्याय व हक्क मिळाला पाहिजे. यासाठी बाबासाहेब आग्रही होते. त्यांनी त्यासाठी घटनेत विविध तरतुदी केल्या. त्यामुळेच आज महिलांना सर्वच क्षेत्रात प्रगती, उन्नती आणि विकासाच्या चौफेर संधी उपलब्ध होत आहेत. अशारितीने डॉ.आंबेडकरांचे स्त्रीमुक्तीचे विचार किती प्रगल्भ होते असे दिसून येते. आजच्या बदलत्या परिस्थितीत स्त्री स्वातंत्र्याची चर्चा आणि विज्ञान, तंत्रज्ञान, पोलीस, शिक्षण आदि क्षेत्रात स्त्रियांचा जो सहभाग वाढत आहे, त्यामागे डॉ. आंबेडकरांच्या विचाराची तपश्चर्या आहे. आज स्त्रियांना सामाजिक क्षेत्रात व्यावसायिक स्वातंत्र्य मिळाले आहे, त्याचा पाया घालण्याचे काम डॉ. आंबेडकरांनी केले.स्त्रियांना, दुर्बल घटकांना जी स्वातंत्र्य सुविधा व समान संधी प्राप्त झाली, ती डॉ. आंबेडकरांनी सुरू केलेल्या अहिंसात्मक युध्दाची फलश्रुती होय. यातूनच स्त्रीस्वावलंबनाचा मार्ग प्रशस्त झाला आहे.

निष्कर्ष : १. डॉ.आंबेडकरांनी स्त्री पुरूष समानतेसाठी त्यांनी स्वातंत्र्यापूर्वी आणि स्वातंत्र्यानंतर सामाजिक घटना आणि कायद्याच्या माध्यमातून प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. २. डॉ.आंबेडकरांनी ज्ञानाचा आणि निर्वाणाचा अधिकार स्त्रीपुरूषांना एकत्रितपणे नैतिक जीवन जगण्याची संधी उपलब्ध करून दिल्याचे दिसून येते. ३. डॉ.आंबेडकरांनी स्त्रियांचा उध्दार करणे हे त्यांच्या चळवळीचे अग्रक्रम कार्य असल्याचे दिसून येते. ४. डॉ.आंबेडकरांच्या मते, कोणत्याही समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप हे त्यांच्या प्रगतीच्या आधारेच केले जाते. असे स्पष्ट होते. ५. डॉ.आंबेडकरांनी स्त्रियांची आर्थिक व सामाजिक गुलामगिरी कायद्याव्दारे नष्ट केल्याचे दिसून येते. ६. डॉ.आंबेडकरांनी मुलींच्या शिक्षणावर जास्त भर दिल्याचे दिसून येते. ७. डॉ.आंबेडकरांच्या मते, मुलामुलींना एकत्रित शिक्षण दिल्याने नीतिमत्ता शाबूत राहू शकते. असे विचार यातून स्पष्ट होते. ८. डॉ.आंबेडकरांनी जीवनात, शिलाला फार महत्त्व दिल्याचे दिसून येते. ९. डॉ.आंबेडकरांनी कुटुंब नियोजनावर जास्त भर दिल्याचे दिसून येते. १०.स्त्रियांना स्वयंनिर्णयाचा अधिकार दिल्यास राष्ट्राचा आर्थिक विकास होतो.असे यातून डॉ. आंबेडकरांचे विचार स्पष्ट होते. उदा. स्त्री ही आईच्या रूपात मुलाचे व्यक्तिमत्त्व घडवू शकते. ११ डॉ.आंबेडकरांचा 'हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती' हा निबंध म्हणजे स्त्री मुक्तीचा जाहीरनामाच आहे. असे दिसून येते. १२. डॉ.आंबेडकरांनी आजीवन स्त्रीचा सन्मान केला. हे त्यांची पत्नी रमाबाई आणि लंडन मधील फ्रेनी फ्रेन्डझाइज ही मैत्रिण यावरून स्पष्ट होते.

संदर्भ :

१. Vasant Moon, Dr. Babasaheb Ambedkar : Writing & Speeches, Govt. of Mah. Vol.13,1994, p.12
२. प्रज्ञासुर्य, संपा. शरणकुमार लिंबाळे, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९१, पृ .२
३. संपा. य.दि. फडके, महात्मा फुले समग्र वाङमय, म.रा. साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९१, पृ. ४४६.
४. संपा. धनराज डहाट, कबीर : व्यक्तिमत्त्व आणि विचार, संकेत प्रकाशन, नागपूर, २०००, पृ. ५९.
५. संपा. प्रा.गवळी, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ, म.रा. साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९५, पृ. ४९१.
६. उपरोक्त पृ. ४९१.
७. संपा. हरी नरकेच्वसंत मून, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर लेखन व भाषण, महा. शासन,मुंबई, खंड १८, भाग१, २००२, पृ. १४४.
८. उपरोक्त पृ. १४४.
९. संपा. हरी नरके/वसंत मून, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर लेखन व भाषण, महा. शासन,मुंबई, खंड १८, भाग२, २००२, पृ. १९७
१०. संपा. मा.फ.गांजरे, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे, अशोक प्रकाशन,नागपूर, खंड४,१९७५,पृ. ४८.
११. संपा. हरी नरके/वसंत मून, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, लेखन व भाषण, महा. शासन, मुंबई, खंड १८, भाग २, २००२,पृ. १९७.
१२. संपा. प्रा. गवळी, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ, म.रा. साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, ३२, १९९५, पृ. ५००.
१३. उपरोक्त पृ. ५२४.
१४. उपरोक्त पृ. ५२०.
१५. उपरोक्त पृ.५२३.
१६. उपरोक्त पृ.५२८.
१७. उपरोक्त पृ.५०१.
१८. उपरोक्त पृ.५१०.
१९. संपा. हरी नरके/वसंत मून, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, लेखन व भाषणे, महा. शासन, २००२, खंड १८, भाग १, पृ.५४९.
२०. चांगदेव भगवान खैरमोडे, भीमराव रामजी आंबेडकर, म.रा. साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुबई,३२, चरित्र खंड १२, १९९२, पृ. ५६.
२१. संपा. दया पवार, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ, म.रा. साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुबई, ३२, १९९३, पृ. ५६७.

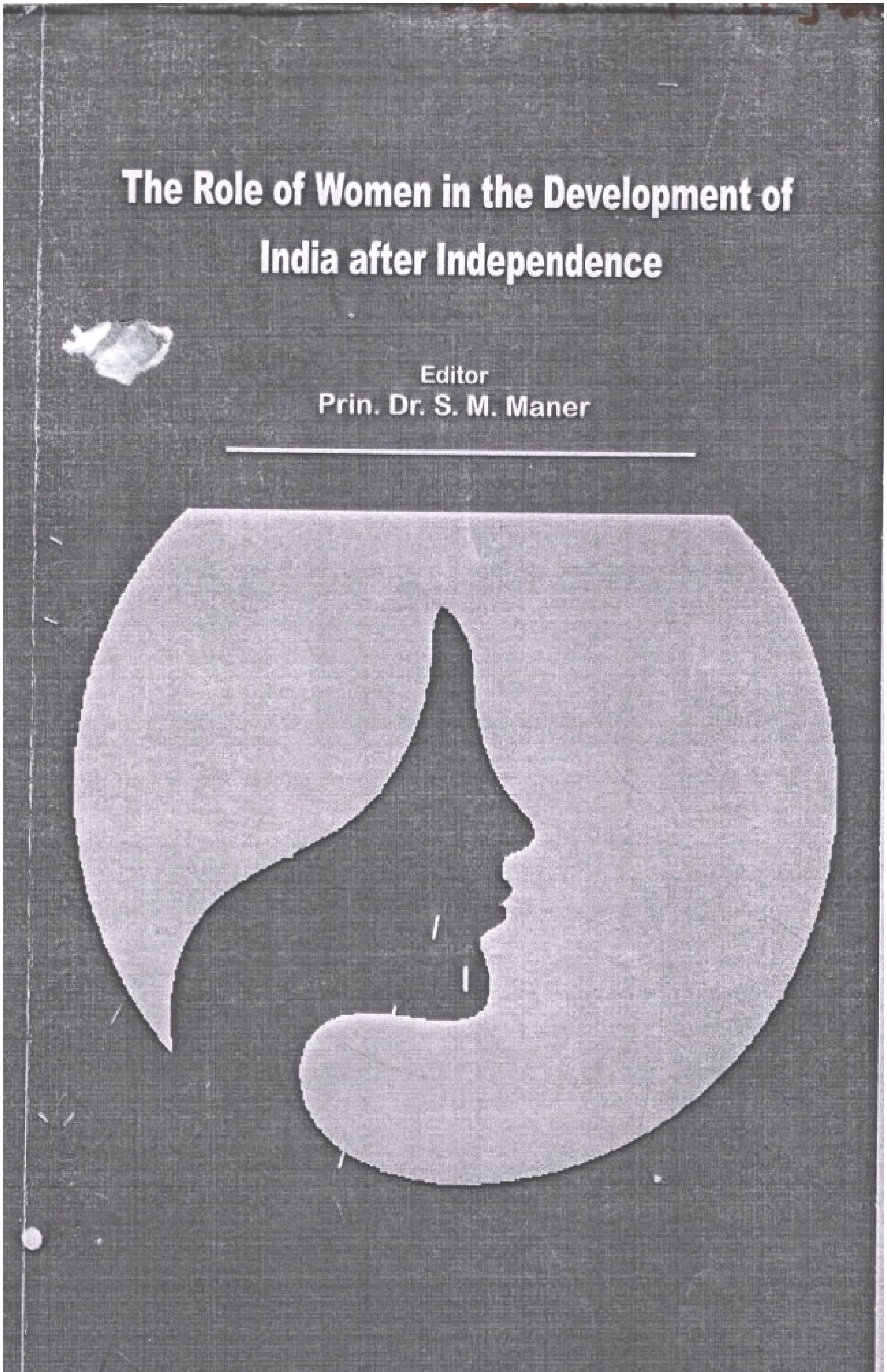
The Role of Women in the Development of
India after Independence
Editor
Prin. Dr. S. M. Maner

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार"
- शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

The Role of Women in the Development of India after Independence

Editor
Prin. Dr. S. M. Maner

Co - Editor
Mr. S. S. Sutar

Kakasaheb Chavan College, Talmavale
Tal - Patan, Dist - Satara

The Role of Women in the Development of India after Independence

Chief - Editor
Prin. Dr. S. M. Maner

Co-Editor
Mr. S. S. Sutar

Publisher
Dr. S. M. Maner
Principal
Kakasaheb Chavan College, Talmavale
Tal - Patan, Dist - Satara
&
Sanwad Pro. Pvt. Ltd.
873, C/2, Siddhishri Plaza,
Rajaram Road, Kolhapur - 416002
Mob. 9890554340
E-mail. nirmitisanwad@gamil.com

Typesetting : Bharatbhushan P. Narandekar
Cover : Gangadhar S. Mhamane
Printer : Miroor Offset, Kolhapur
First Edition : 6, June 2017
Publishing No. 6

ISBN : 978-93-82028-57-4

Price : 200 /-

Disclaimer:
The views expressed in research papers by the authors are their own and the editors do not accept any legal responsibility regard plagiarism or inaccuracy for the views of authors.

©Copyright Reserved (2016)
No part of this proceeding should be reproduced or translated in any fo or by any ways, without the prior permission of the publisher.

Women and Indian Constitution
- **Dr. Bhimashankar M. Dahalake /**
Role of Women in Agriculture Development
- **Dr. Patil Amol Ashokkumar /**
An Analytical Study on Psychological Factors of football Player
Hockey Players in Satara District
- **Dr. Vikas Anandrao Jadhav /**
Specially Problems in Youth Sports
- **Mr. Uday E. Shinde / Dr. Vinayak B. Bhagwat /**
Contribution of Women in Physical Education
- **Dr. S. Y. Bharsakale / Mr. Mahadeo S. Suryawanshi /**
Contribution of Women Wrestlers of Haryana (India) in the Field
Wrestling
- **Prof. Pratap Jadhav /**
Empowerment of Women through Sports and Physical Activity
- **Prof. P. N. Chaougule & Dr. Prabha Patil /**
Effect of Yoga practice on Mental Health of Women executives
Kolhapur
- **Prof. Patil Vidya C. / Dr. Sunita Girwalkar /**
Professional Opportunities and Career in Physical Education and
Sports
- **Vikrant V. Supugade / Dr. Sunita Girwalkar /**
Yoga for Sports Performance
- **Mr. N. D. Bansode / Mr. P. D. Jagdale /**
Designing Digital Games for Rural Children : A Study of Tradition
Village Games in India
- **Mr. Sanjay Patil / Mr. Jahangir Tamboli /**
Role Of Women In The Development Of India
- **Dr. Mahesh Rangrao Patil /**
The Economics of Corruption in Sporsts : The Special case
Doping
- **Prof. Lt. Bhosale B. D. /**
Sports Injuries In Children And Adolescents
- **Dr. B. N. Ulape /**

Contribution of Women Wrestlers of Haryana (India) in the Field of Wrestling

Prof. Pratap Jadhav
Director of Physical Education
Shankarrao Jagtap Arts and Commerce College, Wagholi,

Introduction :

Wrestling is one of the most ancient game in the world. Wrestling has been popular in India since ancient times. Wrestling is counted amongst the most prestigious and oldest events in the Olympic games.

In India a women becoming a professional wrestler is rare enough. Culturally, people in Indian society thought, wrestling is not a sport of women, because wrestling is one of the combative sports which require lots of power, strength and vigor. Women's wrestling really took off in India in the mid-1990s. But it was not until 2002, that girls were allowed to train with boys in Haryana.

Most of the top most women wrestlers were born in India's Haryana state where women were for some time not allowed to take part in wrestling events. Haryana is renowned for its male-dominated village councils. The state of Haryana is also known for having the most severe gender imbalance in India a sign, compaigner say of high level of female feoticide. Haryana has the worst gender ratio in the country, with 877 women for every 1000 men, according to the last official census of 2011. The traditional Indian wrestling is popular among men in Haryana. Most of the women in rural Haryana are seen covered head to toe, their education and ambition often cut short by child marriage. In the state where daughters are seen burden, the stars were raised and shown to the society that women are not weak and in need for security. To the women wrestlers in Haryana, first battle was cloths and the final battle was to be allowed to wrestle. Despite the odds, there are a few rising stars who have made a special place not only in the state but globally as well. It is

Proceeding - 17-18 Patil

"Dissemination of Education for Knowledge, Science and Culture"
-Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe

KOLHAPUR
NAAC Accredited "A"
in 3rd cycle
With CGPA - 3.24
58th Rank in NIRF-2017

Vivekanand College, Kolhapur

Dept. of History & Political Science

PROCEEDINGS

One day International Multidisciplinary Seminar

"Emerging Movements & Trends in Humanities and Sciences"

22 nd September, 2017

A Special issue of

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

Special Issue- XV ISSN -2349-638x
Impact Factor 3.025

Dr. S. R. Kattimani
Editor

Dr.M.S. Ghrorpade
Co-Editor

Mr.D. A. Pawar
Co-Editor

Dr. S. Y. Hongekar
Principal,
Vivekanand College, Kolhapur

महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचे राजकारण

प्रा.डॉ.विक्रमराव नारायणराव पाटील
शंकरराव जगताप आर्ट्स ॲण्ड
कॉमर्स कॉलेज, मु.पो.वाघोली
ता.कोरेगाव,जि.सातारा 415525

प्रास्ताविक :

महाराष्ट्र राज्य हे देशातील सामाजिक व राजकीय चळवळीचे केंद्र मानले जाते. परंतु स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडापासून महाराष्ट्रातील शेतकरी दुर्लक्षित राहिला. स्वातंत्र्यानंतर भारतातील शेतक–यांची दुरावस्था दूर होईल अशी रास्त अपेक्षा शेतक–यांची होती. भारत सरकारने लोकशाहीच्या चौकटीत राहून जमीन सुधारणा घडवून आणल्या मात्र त्या सुधारणांचे फायदे गरीब शेतक–यापेक्षा श्रीमंत शेतक–यांना अधिक मिळाले असे चित्र पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या अमंलबजावणीतून पुढे आले. निसर्गाचा लहरीपणा, दुष्काळ , पुर, शेतमालाचे दर स्थिर नसणे, बि–बियाणे खते यांच्या वाढत्या किंमती, शासनाचे शेतीसाठी असलेले उदासीन धोरण यामुळे भारतातील शेतक–याचे दारिद्रय दूर झाले नाही. 1936 साली कॉंग्रेसच्या पाठिब्यांने उभी राहिलेली अखिल भारतीय किसान सभा पुढे साम्यवादयांच्या नियंत्रणाखाली गेली. समाजवाद्यांची हिंद किसानसभा पंचायत व मार्क्सवाद्यांची किसान सभा महेंद्रसिंग हिकाईत यांची भारतीय किसान युनियन यासारख्या संघटना भारतात स्थापन झाल्या परंतु शेतक–यांचे अनेक प्रश्न तसेच राहिले.

महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा उदय व विकास

1948 साली स्थापन झालेल्या शेतकरी कामगार पक्षाने सुरवातीच्या कालाखंडात शेतक–यांच्या अनेक समस्या बाबत आंदोलन केले. परंतु शेतकरी कामगार पक्षातील अनेक नेते पुन्हा कॉंग्रेसमध्ये आले त्यामुळे शेतकरी कामगार पक्षाच्या –हासाला सुरुवात झाली. 1980 पर्यंत या पक्षाने शेतक–यांच्या प्रश्नाला वाचा फोडण्याचे काम केले. 1972 साली शरद जोशी यांनी युनोच्या आंतराष्ट्रीय सेवेतून स्वेच्छानिवृत्ती घेऊन पुणे जिल्हयातील चाकण जवळील आंबेठाण येथे शेती सुरु केली.ग्रामीण भागातील लोकांच्या व शेतक–यांच्या अडचणीचा शोध घेवून त्यावर उपाययोजना करण्याचा प्रयत्न सुरु केला. या प्रयत्नांचा एक भाग म्हणून श्री.शरद जोशी यांनी 1978 पासून खेड तालूक्यातील धामणेर – चाकण परिसरात बाबूलाल परदेशी व शंकरराव वाघ यांना बरोबर घेवून शेतक–यांच्या दारिद्रयाचा मागोवा घेण्यास सुरुवात केली. शेतक–याचे दारिद्रय निसर्गदत्त नसून मानव निर्मित आहे. या सर्व दारिद्रयातून सुटायचे असेल तर शेतक–यांची संघटना होणे आवश्यक आहे अशी कल्पना शरद जोशीनी मांडली. 1978 साली केंद्र शासनाने कांद्याला निर्यात बंदी केली. कांद्याचे भाव कोसळले यावेळी चाकण परिसरातील शेतक–यांनी संघटीत करुन लढयाचा कार्यक्रम जाहीर केला व शासनाने याची दखल घेत नाफेडला कांदा खरेदी आदेश दिला. शरद जोशीनी शेतक–यांच्या आंदोलनाच्या जोरावर 9 ऑगष्ट 1979 क्रांती दिनी. चाकण जि.पुणे येथे शेतकरी संघटनेची स्थापना केली.

1977 ते 1980 हा कालखंड राजकीय अस्थिरतेचा कालखंड होता. शेतक–यांच्या प्रश्नाकडे दूर्लक्ष झाले होते. राजकीय सत्तेत नाराज झालेल्या गटांनी शेतकरी संघटनेला पाठिंबा दिला होता. महाराष्ट्रात स्वातंत्र्यानंतर शरद जोशींच्या शेतकरी संघटनेशिवाय एकही प्रभावी शेतकरी संघटना नव्हती. 'शेतकरी संघटनेने परंपरागत शेतकरी चळवळीचा मार्ग नाकारुन खुल्या बाजार पेठेचा पुरस्कार करुन सरकारी हस्तक्षेप व कल्याणकारी समाजवादी राज्याला विरोध केला. संघटनेच्या मते संपूर्ण देशातील दारिद्रय निर्मूलनासाठी शेतमालाला रास्त भाव मिळाला पाहिजे'[1] 27 मे 1984 रोजी संघटनेची मध्यवर्ती समिती नियुक्त करण्यात आली. या समितीत शरद जोशीसह संघटनेच्या कार्यकत्यांचा समावेश केला. संघटनेच्या

अध्यक्षपदी भास्करराव बोरावके व उपाध्यक्षपदी श्रीरंग मोरे, विजय जावंधिया , अनिल गोटे यांची नियुक्ती केली. शेती उत्पादनाला खर्चावर आधारीत भाव मिळाला पाहिजे हे संघटनेचे उदि्ष्ट आहे. 'शेतकरी संघटनेचे पहिले आंदोलन जानेवारी 1980 साली चाकण जि.पुणे परिसरात भामणहार खो–यातील पक्का रस्ता यासाठी केले होते.'[2] त्यानंतर संघटनेच्या आंदोलनाची मालिकाच सुरु झाली. कांदा – चाकण(पुणे), नाशिक ऊस, अहमदनगर तंबाखू, निपाणी , बेळगाव कापूस विदर्भ , दूध धुळे अशी शेतक–यांची आंदोलने उभारली या आंदोलनात शेतक–यांचा प्रचंड पाठिंबा मिळाला. ही आंदोलने यशस्वी झाली अल्पावधित शेतकरी संघटनेचा विस्तार संपूर्ण महाराष्ट्रभर झाला. संघटनेने केलेल्या विविध आंदोलनात 1984 सालापर्यंत 28 शेतक–यांचे बलिदान गेले. 1984 पासून शेतकरी संघटनेने आपल्या आंदोलनात तंत्रात बदल केला. गावबंदी, धान्यबंदी, वीजबील बंदी, कर्जमुक्ती इत्यादीचा समावेश केला. शेतकरी संघटनेत शंकरराव धोंडगे, पाशा पटेल , लक्ष्मणराव वडले, अनिल गोटे इत्यादी कार्यकर्त्यांची एक भक्कम टीम तयार झाली. संघटनेच्या वाढत्या दबावमुळे देशपातळीवर कृषिमूल्य आयोगाची रचना व कार्यपध्दतीत बदल करुन त्या जागी कृषीमूल्य व उत्पादन खर्च आयोग स्थापन करण्यात आला.

शेतकरी संघटनेचे राजकारण :

1984 नंतर शेतकरी संघटनेने प्रत्यक्ष राजकारणात भाग घेण्यास सुरुवात केली. त्यामूळे राज्याच्या राजकारणात शेतक–यांच्या प्रश्नासाठी वेगळा पर्याय तयार झाला. 1984 च्या लोकसभा व 1985 च्या महाराष्ट्र विधानसभेच्या निवडणूकीत पुरोगामी लोकशाही दल पक्षांना पाठिंबा दिला. यामुळे कॉंग्रेसचे विधानसभेतील संख्याबळ 200 वरुन 162 वर गेले. यामुळे शेतकरी संघटनेचा राजकारणातील आत्मविश्वास वाढला. शेतक–यांचे प्रश्न आंदोलन, मोर्चे काढून सोडवण्याबरोबरच सत्तेत सहभागी होऊन सोडवायचे असा विचार संघटनेने केला. संघटनेचे नेते शरद जोशी यांनी 'इंडिया विरोधी भारत' असा शोषणाचा सिंध्दात मांडला. श्रीमंत विरुध्द गरीब, शहरी विरुध्द ग्रामीण अशी समाजाची विभागणी सरकारने केली आहे. अशी टीका तत्कालीन सरकारवर केली. 26 मार्च 1985 ला शेतकरी संघटनेने स्त्रीयांना आंदोलनात सहभागी करुन घेण्यासाठी एक विषय विभाग निर्माण केला. या महिला आघाडीच्या माध्यमातून स्त्रीयांसाठी स्त्री हक्क आंदोलन, महिला प्रशिक्षण शिबीर, दारु दुकान बंदी आंदोलन, स्थानिक स्वराज्य संस्था निवडणूक आंदोलन अशाप्रकारे अनेक कार्यक्रम राबविले. 5 सप्टेंबर1987 रोजी सटाणा येथे शेतक–यांचा मेळावा घेवून व्ही.पी. सिंगाच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय मोर्चा सरकार स्थापन झाले. शरद जोशींची कृषी धोरणे स्थायी सल्लागार समितीचे अध्यक्षपदी नेमणूक केली यालाच एक भाग म्हणून देशातील सर्व शेतक–याचे 3800 कोटींचे कर्ज माफ केले.

1990 च्या विधानसभा निवडणूकीत शेतकरी संघटनेने व विरोधी पक्षांनी एकत्र येवून पुन्हा पुरोगामी लोकशाही आघाडी स्थापन केली. शेतकरी संघटनेचे 50 कार्यकर्ते जनता दलाच्या चिन्हावर उभे राहिले. त्यातील पाच उमेदवार विजयी झाले. यामध्ये प्रामुख्याने मोरेश्वर टेमुर्डे, वामनराव चटप, वसंतराव बोंडे, सरोज काशीकर, शिवराज तोंडचिरकर यांचा समावेश होता. 1991मध्ये संघटनेने खुल्या अर्थव्यवस्थेचे समर्थन केले. या मुदयावरुन संघटनेचे प्रमुख कार्यकर्ते अनिल गोटे व विजय जावंधिया संघटनेतून बाहेर पडले येथूनच संघटनेच्या –हासास सुरुवात झाली.

शेतकरी संघटनेने राजकीय पक्षाच्या संधी साधूपणाच्या धोरणाला कंटाळून राजकीय आघाडी म्हणून 28 मे 1994 रोजी मुंबई येथे स्वतंत्र भारत पक्षाची स्थापना केली. 'स्वतंत्र भारत पक्षाची पार्श्वभूमी सांगताना श्री शरद जोशीनी आपला पक्ष चक्रवर्ती राजगोपाचारीच्या स्वतंत्र पक्षाचा वैचारिक वारसा चालविणार असल्याचे नमूद केले.'[3] या पक्षाने कधी स्वतंत्रपणे तरी कधी समविचारी पक्षांशी मैत्री करुन निवडणूकीत भाग घेतलेला होता. 1995 च्या विधानसभा निवडणूकीत स्वतंत्रपणे 200 मतदार संघात आपले उमेदवार घोषित केले यापैकी फक्त दोनच उमेदवार वामनराव चटप (राजूरा) आणि दिलीप बोरसे (बागलाण) विजयी झाले. 1996 च्या लोकसभा निवडणूकीत पक्षाने सुब्रम्हण्यम स्वामी यांच्या नेतृत्वाखाली जनता पक्षाशी निवडणूक आघाडी केली. पक्षाने तिस–या आघाडीतून 17 उमेदवार लोकसभेसाठी उभे

केले. परंतु पक्षाला अपयश आले. 1998 ची लोकसभा स्वतंत्र लढवली व 1999 ची लोकसभा व विधानसभा राष्ट्रवादी कॉंग्रेसशी हातमिळवणी करुन लोकसभेच्या तीन व विधानसभेच्या पाच जागा लढवल्या परंतु त्यामध्ये अपयश आले. शंकरराव धोंडगे यासारखे प्रमुख कार्यकर्ते शेतकरी संघटनेतून बाहेर पडले. 1999 च्या लोकसभा निवडणूकीत केंद्रात भा.ज.प. मित्र पक्षांचे राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी सत्तेवर आली. शरद जोशींनी भा.ज.प. बरोबर हातमिळवणी केली. या सरकारने कृषी कृतिदल स्थापन करुन त्याच्या अध्यक्षपदी शेतकरी संघटनेचे नेते शरद जोशी यांची नियुक्ती केली. या कालखंडात शरद जोशींना राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीने राज्यसभेचे सदस्यत्व दिले. शरद जोशीचे विश्वासू सहकारी पाशा पटेल यांनी भाजपात प्रवेश केला. अशाप्रकारे शरद जोशींनी वारंवार मित्रपक्ष बदलण्याच्या भूमिकेने नेतृत्वाची विश्वासर्हता व पक्षाचे सामर्थ्य घटले परिणामी कार्यकर्त्यांच्या मनोबलावर विपरीत परिणाम झाला. शेतक–यामधून नाराजी प्रकट होवू लागली. स्वतंत्र भारत पक्ष म्हणून महाराष्ट्रातील शेतक–यांच्या जनाधार घटला.

स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेचा उदय व विकास

शरद जोशी यांनी 1999 च्या निवडणूकीत भा.ज.प.ला पाठिंबा दिला या कारणावरुन राजू शेट्टी शेतकरी संघटनेतून बाहेर पडले. कोल्हापूर जिल्हयातील शिरोळ तालुक्यात शेतकरी संघटनेचे कार्य मोठया जोमाने सुरु केले होते. त्या परिसरातील शेतकरी त्यांच्या पाठीशी खंबीरपणे उभा होते. 2001–2002 च्या स्थानिक स्वराज्य संस्था निवडणूकीत त्यांनी शिरोळ तालुक्यातील उदगाव जिल्हा परिषद मतदार संघातून निवडणूक लढविली त्यात ते विजय झाले. शाहू महाराजांनी निर्माण केलेल्या सुधारणावादी जिल्हयांनी राजू शेट्टीच्या नेतृत्वाला बळ दिले. 2004 साली राजू शेट्टींनी सदाभाऊ खोत, उल्हास पाटील, सावकार मदनाईक अशा कार्यकर्त्यांना सोबत घेऊन स्वाभीमानी शेतकरी संघटना स्थापन केली. स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेने ऊसदरासाठी पश्चिम महाराष्ट्रात मोठे आंदोलन उभा केले. त्यामुळे ऊसाच्या प्रश्नावर महाराष्ट्र ढवळून निघाला. स्वाभिमानी संघटना महाराष्ट्रात एक दबाव गट म्हणून काम करु लागली. 2004 साली राजू शेट्टींनी विधानसभा निवडणूक शिरोळ मतदार संघातून लढविली यामध्ये ते विजयी झाले. 2007 साली या संघटनेने स्थानिक स्वराज्य संस्था निवडणूकीत आपले उमेदवार उभा करुन कोल्हापूर जिल्हा परिषदेत आपले स्थान निर्माण केले. संघटनेच्या माध्यमातून दूध आंदोलन, शेतक–यांच्या विजेचा प्रश्न यावर मोठया प्रमाणात आंदोलन करुन सरकारचे लक्ष वेधले. 'भिक नको घेवू घामाचे दाम' असे ब्रीद्र वाक्य स्विकारुन शेतकरी बंधूना एकत्र येण्याचे आवाहन केले. ज्याप्रमाणे शरद जोशींनी कार्यकर्त्यांना निवडणूक लढविण्यासाठी स्वतंत्र भारत पक्षाची स्थापना केली त्याप्रनाणे राजू शेट्टींनी स्वाभिमानी शेतकरी पक्षाची स्थापना केली. 2009 ची लोकसभा निवडणूक त्यांनी इचलकरंजी मतदार संघातून निवेदिता माने यांच्या विरुध्द लढविली त्यामध्ये ते विजय झाले. शेतकरी संघटनेमार्फत शेतक–यांकडून लोकसभेवर निवडून गेलेले महाराष्ट्रातील एकमेव प्रतिनिधी आहेत. त्यामुळे जनमानसात संघटनेची विश्वासर्हता वाढली.

2012 च्या स्थानिक स्वराज्य संस्था निवडणूकीत स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेने आपले स्थान निर्माण केले होते. कोल्हापूर जिल्हयात चार जिल्हापरिषद सदस्य निवडून आले आहेत. शिरोळ पंचायत समितीवर सत्ता स्थापन केली आहे. सोलापूर जिल्हयात माळशिरस तालुक्यात चार जिल्हा परिषद सदस्य व माढा तालुक्यात एक जिल्हा परिषद सदस्य निवडणू आले होते. माळशिरस पंचायत समितीमध्ये निम्मे पंचायत समिती सदस्य निवडून आले व उपसभापती पद संघटनेला मिळाले अशाप्रकारे पश्चिम महाराष्ट्र व मराठवाडयातील लातूर, उस्मानाबाद , बीड अशा जिल्हयात संघटनेचा प्रभाव जाणवतो. 2013 च्या दुष्काळी प्रश्नावर मोठया प्रमाणात आंदोलन केल्याचे दिसून येते. विर्दभातील धान व कापूस या पिकासाठी आंदोलने करुन त्यांना दर प्राप्त करुन दिला.

स्वाभिमानी शेतकरी संघटना राष्ट्रवादीची विरोधक, साखर कारखानदाराची कर्दनकाळ आणि बळीराजासाठी तारणहार म्हणूनच दक्षिण महाराष्ट्रात कार्यरत होती. लोकसभेत राजू शेट्टींनी

शेतक-यांच्या प्रश्नावर आवाज उठविला याच दरम्यान देशभर कॉंग्रेस विरोधाची लाट तयार झाली होती. महाराष्ट्राच्या राजकारणात गोपीनाथ मुंडे यांनी सर्व कॉंग्रेस विरोधकांना एकत्र केले. भा.ज.प., शिवसेना, स्वाभिमानी शेतकरी संघटना , रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया, राष्ट्रीय समाजपक्ष अशी महायुती आकाराला आली. 2014 ची लोकसभा निवडणूक लढविली. यामध्ये स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेने दोन जागा लढविल्या. त्यामध्ये हातकणंगले लोकसभा मतदार संघातून विजय झाले व सदाभाऊ खोत हे माढा मतदार संघातून विजयसिंह मोहिते --पाटील या मातब्बर उमेदवाराच्या विरोधात निवडणूक लढविली. 40,000 मतांनी सदाभाऊ खोत पराभूत झाले. 2014 च्या विधानसभा निवडणूकीत ही महायुतीने निवडणूका लढविल्या यामध्ये स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेला तेरा जागा मिळाल्या. संघटनेने मूळ कार्यकर्त्याला उमेदवारी डावल्यामुळे कार्यकर्ते नाराज झाले. त्यामुळे हक्काची शिरोळ मतदार संघाची जागा बंडखोर उमेदवारामुळे पराभूत झाली. संघटनेला एकाही जागेवर विजय मिळाला नाही. 'आम्ही भाजप उमेदवारांच्या प्रचारासाठी राज्यभर फिरलो पण भाजप नेत्यांनी स्वाभिमानीच्या उमेदवारासाठी एकाही मतदारसंघात सभा घेतील नाही.'[4] अशी खंत राजू शेट्टीनी निवडणूक निकालानंतर व्यक्त केली.

विधानसभा निवडणूकीत संघटनेची मोठी हानी झाली परंतु स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेबरोबर युती केल्यामुळे भाजपचा मोठा फायदा झाला. विधानसभा निवडणूकीनंतर संघटनेतील नाराज कार्यकर्ते एकत्र आले. त्यांनी बळीराजा शेतकरी संघटना स्थापन केली. यामध्ये पंजाबराव पाटील, संजय पाटील, बी.जी.पाटील हे कार्यकर्ते स्वाभिमानीतून बाहेर पडले. ज्या अपेक्षेने भाजप सरकारला पाठिंबा दिला त्याचा अपेक्षाभंग भा.ज.प. सरकारने स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेचा केला. 2014 पासून 2017 पर्यंत म्हणजे पहिली अडीच वर्षे संघटनेला सत्तेत सहभागी केले नाही. परंतु अनेक वाटाघाटीनंतर सदाभाऊ खोत यांना राज्यमंत्रीपद देऊन विधानपरिषदेवर आमदार केले. परंतु सदाभाऊ खोत मंत्री झाल्यापासून राजू शेट्टी यांच्याबरोबर अनेक विषयावर मतभेद झाले. त्यामूळे सदाभाऊ संघटनेपेक्षा भा.ज.प. पक्षाच्या जवळ गेले. त्यामुळे सदाभाऊ खोत यांना संघटनेतून काढून टाकले. संपूर्ण कर्जमाफी झाली पाहिजे यासाठी संघटनेने भा.ज.प. सरकार विरोधी आंदोलन पुकारले आहे. सदाभाऊ खोत यांच्यासारख्या प्रभावी वक्तृत्व व लढवय्या कार्यकर्ता संघटनेतून काढून टाकल्यामुळे संघटनेत फार मोठी पोकळी तयार झाली आहे. सदाभाऊ खोत यांनीही स्वाभिमानी किसान संघटना स्थापनेची घोषणा केली आहे.

सारांश :

महाराष्ट्राच्या राजकारणात शेतक-याचे प्रश्न आणि दुःख सरकार व माध्यमासमोर मांडण्याचे महत्वपूर्ण काम शरद जोशी यांनी केले. शेतीमालाला उत्पादन खर्चावर आधारित रास्त भाव मिळाला पाहिजे. शेतक-याचे जीवनमान सुधारले पाहिजे यासारख्या प्रश्नांना वाचा फोडून शेतकरी चळवळीला वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त करुन दिले. त्यामुळे शेतकरी शेतीमाल भावाबाबात जागृत झाला आहे. सर्वच शेतकरी संघटनेने शेतकरी आंदोलनातून शेतक-याचे व्यापक संघटन केले. शेतक-याच्या पिळवणूकीस व शोषणास वाचा फोडली आहे. स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेच्या माध्यमातून शरद जोशीच्या संघटनेमुळे शेतक-यांच्या प्रश्नासंदर्भात जी राजकीय पोकळी निर्माण झाली होती. ती भरुन काढली आहे. महाराष्ट्राच्या राजकारणात स्वाभिमानी संघटनेने एक वेगळा राजकीय पर्याय निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. वरील विश्लेषणाच्या अभ्यासाअंती असे म्हणता येईल की शेतकरी आंदोलनाचा फायदा महाराष्ट्रातील श्रीमंत शेतक-याला झाला आहे. लहान शेतकरी , कष्टकरी, शेतमजूर, कारागीर, दलित इत्यादी समाजघटक संघटनेकडे आकर्षित झाला नाही या संघटनेच्या मर्यादा येथे स्पष्ट होतात. राज्याच्या राजकारणत एक दबाव गट म्हणून शेतकरी संघटना काम करताना दिसते. तिला व्यापक जनाधार प्राप्त होत नाही. शेतकरी संघटनेच्या अभ्यासअंती असे दिसून येते की संघटना जेव्हा राजकीय सत्तेत सहभागी झाली आहे. तेव्हा शेतक-याच्या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष झाले आहे व संघटनेची व्याप्ती कमी होताना दिसते. राजकीय पक्षाबरोबर युती करुन संघटनेला तोटा होतो व राजकीय पक्षाला त्याचा मोठा

फायदा झाला आहे. त्यामुळे भविष्यात शेतकरी संघटनेने आपले स्वतंत्र अस्तित्व ठेवून राजकीय पक्षाबरोबर युती करणे महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ :

1. खांदवे एकनाथ शेतकरी संघटना ते स्वतंत्र भारत पक्ष , कर्जत डिसेंबर 2007 , पृ. 80
2. उपरोक्त पृ.क्र. 88
3. उपरोक्त पृ.क्र. 196
4. जाधव तुकाराम महाराष्ट्राचे राजकारण नव्या वळणावर द युनिक अॅकॅदमी प्रकाशन पुणे, पृ.क्र. 110

संदर्भ ग्रंथ :

1. भोळे भा.ल. भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण पिंपळापुरे प्रकाशन , नागपूर, 2012
2. पळशीकर सुहास व बिरमल नितीन महाराष्ट्राचे राजकारण राजकीय प्रक्रियेचे स्थानिक संदर्भ, प्रतिमा प्रकाशन पुणे मार्च 2009
3. खांदवे एकनाथ शेतकरी संघटना ते स्वतंत्र भारत पक्ष एक वाटचाल प्रकाशक एकनाथ खांदवे कर्जत, अहमदनगर 2007
4. सिरसीकर व.मं. आधुनिक महाराष्ट्राचे राजकारण कॉन्टिनेनृल प्रकाशन पुणे 2001
5. जाधव तुकाराम (संपा) महाराष्ट्राचे राजकारण नव्या वळणावर,युनिक अॅकॅडमी, पुणे ऑगस्ट, 2015
6. पळशीकर सुहास राजकारणाचा ताळेबंद भारतीय लोकशाहीची वाटचाल,साधना प्रकाशन पुणे 2013

ISSN Patil

2017-18

ISSN 2278-5914

Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara

(Inst. Reg. No.Maharashtra/13482/satara/2010)

E-mail ID : sisms2010@gmail.com

Research Booklet

SANSHODHAN

संशोधन

*** Chief Editor ***

Dr.Vishvanath Pawar

*** Co-Editorial Board ***

Dr.Ajitkumar Jadhav

Dr.Jaypal Sawant

Dr.Sumit Yadav

Prof. Mahadev Chinde

2017

ISSN 2278-5914

Seventh Annual Conference and National Conference
Lal Bahudar Shastri College, Satara

Research Booklet

SANSHODHAN

Publisher :

Dr. Vinayakrao Jadhav

President, Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara.
Flat No.2, 'Saivihar', Sadar Bazar, Satara.
Mob.: 9850279506

Editor :

Dr. Vishvanath Pawar

The Chief Executive, Satara Itihas Sanshodhan Mandal, Satara.
Mob.: 7798122026, 8698909707.

Printer :

Sidhivinayak Enterprises
322, Yadogopal Peth Satara
Mob.: 9420771326

First edition : 8 October 2017

Donated Value : Rs.250/-

(All rights reserved under the Satara Itihas Sanshodhan Mandal, satara)
(The views expressed by the authors in 'Sanshodhan' Reaserch Booklet in this issue are there own. The editor and publisher are not responsible for them)

५७. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही विषयक विचार

प्रा.डॉ.विक्रमराव नारायणराव पाटील
शंकरराव जगताप आर्ट्स अ‍ॅण्ड कॉमर्स कॉलेज, वाघोली

प्रस्तावना : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राजकीय चिंतनातील लोकशाही विचार हा केवळ आदर्शाच्या स्वप्नरंजनातून निर्माण झाला नव्हता तर तो सभोवतालच्या सामाजिक, राजकीय वास्तवातून तयार झाला होता. भारतात लोकशाहीचे संस्कार निर्माण करणे एवढे त्यांचे राजकीय ध्येय नव्हते तर जगात जेथे लोकशाही असेल त्या सर्वच राष्टांशी सहकार्य करुन भारताने लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण करावे अशीही त्यांची इच्छा होती. त्यांनी व्यक्तिगत व सामूहिक प्रतिष्ठापनेसाठी लोकशाही जीवनमार्गाचा त्यांनी ध्यास घेतला होता. जूलूम जातीयता व गुलामगिरीतून सामान्य माणसाला मुक्त करणारी शासन व्यवस्था कशी असावी हाच शोध त्यांनी घेतला होता. या देशातील सामाजिक संबंधाची फेररचना फक्त लोकशाही राजवटच करु शकेल असा त्यांना विश्वास होता.

शोधनिबंधाचा उद्देश : १. लोकशाही मूल्यांचा अभ्यास करणे २. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी लोकशाहीविषयक विचारांचा शोध घेणे ३. भारतीय लोकशाही यशस्वीतेचे मार्ग शोधणे ४. भारतीय लोकशाहीतील समस्यांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती : हा शोधनिंबध अभ्यासासाठी ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीचा उपयोग केला आहे. यामध्ये दुय्यम साधनांचा वापर केला आहे. विविध विचारवंतांनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्यावर लिहिलेले ग्रंथ , वर्तमानपत्रातील लेख यातून हा शोधनिंबध अभ्यासला आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे कट्टर लोकशाहीवादी होते. फॅसिझम, नाझीझम , कम्युनिझम, धर्माधिष्ठीत राज्य या लोकशाही विरोधी व्यवस्थांचा बाबासाहेबांना तिटकारा होता. त्यांच्यावर व्यक्ती स्वातंत्र्यवादी व्यवस्थेचा प्रभाव होता. त्यांच्यामते लोकशाही ज्याला मान्य आहे त्याला धर्मनिरपेक्षताही मान्य असावी लागते. ते म्हणतात की 'तुम्ही जगातील वेगवेगळ्या भागातील लोकशाहीच्या इतिहासाची तपासणी केली तर तुम्हाला असे आढळून येईल की सामजिक विषमता हे लोकशाहीच्या नाशाला कारणीभूत होणाऱ्या कारणापैकी एक आहे.'[१] आंबेडकरांनी लोकशाहीचा जो विचार केला तो भोवतालच्या सामाजिक-आर्थिक वास्तवाच्या संदर्भात केला आहे. त्यात आदर्शवादापेक्षा व्यवहारिकतेची जाणीव आढळते. आंबेडकरांच्या लोकशाही विचारात मानवी हक्कांना व त्यांच्या संरक्षणाना महत्त्वाचे स्थान आहे. सर्व नागरिकांना समान संधी मिळाली पाहिजे. सर्वांच्या मागण्या हितसंबंध यात सुसंवाद निर्माण झाला पाहिजे. नागरिकांच्या हक्कांना संरक्षण आणि कल्याणाची हमी मिळवण्यासाठी लोकमतावर आधारित बलवान शासनाची गरज असते. डॉ.आंबेडकरांच्या मते लोकशाहीची उभारणी चार गृहितांवर झालेली असते.

१. व्यक्ती हेच स्वयमेव साध्य आहे. २. व्यक्तीला काही देय हक्क असतात व घटनेने त्या हक्काची हमी त्याला दिली पाहिजे.

३. कोणत्याही विशेषधिकाराच्या प्राप्तर्थ व्यक्तीला आपल्या घटनादत्त हक्काचा त्याग करावा लागू नये. ४. इतरावर शासन करण्याची सत्ता राज्यसंस्था कोणाही खाजगी व्यक्तीनां प्रदान करणार नाही.

संसदीय लोकशाही : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा संसदीय लोकशाही पध्दतीवर विशेष भर होता. त्यांच्यामते संसदीय पध्दती हीच व्यक्तीच्या अंगी , आत्मनिर्भरता, उपक्रमशीलता व जबाबदारीची जाणीव निर्माण करु शकते. सहकार्य, शिस्त या गुणांचा विकास करु शकते. उच्चतर प्रतीचे राष्ट्रीय चरित्र्य घडवून शील, सचोटी, धारिष्ट्य इत्यादींचा पारिपोष या पध्दतीतच होऊ शकतो.संसदीय लोकशाहीच मानवी जीवनाच्या प्रवाह. स्वरुपाशी सुसंगत ठरते. कोणताही रक्तपात न घडविता सामजिक आणि आर्थिक क्षेत्रात मूलभूत स्वरुपाचे बदल घडवून आणण्याचा मूलमंत्र लोकशाहीत असतो. डॉ.आंबेडकरांच्या मते लोकशाहीत तीन गोष्टी अतिमोलाच्या आहेत. पहिली म्हणजे समर्थ सत्ताधारी पक्षाइतकाच प्रबळ विरोधी पक्ष संसदेत असणे अत्यावश्यक असते. सत्ताधारी पक्षाला हुकूमशाही प्रवृत्तीपासून दूर ठेवण्याचे कार्य फक्त खंबीर आणि प्रामाणिक विरोधी पक्ष करु शकतो. दुसरी गोष्ट म्हणजे शांततापूर्ण मार्गाने सत्तांतर होणे. मुक्त व न्याय निवडणुका हा संसदीय लोकशाहीचा कणा आहे. राजकीय पक्षामध्ये खिलाडूवृत्ती असणे यासाठी आवश्यक असते. तिसरी गोष्ट म्हणजे देशातील वृत्तपत्रे निर्भिड असले पाहिजेत. लोकांच्या अन्यायाला वाचा फोडणारी पाहिजेत. या महत्वाच्या बाबी लोकशाहीत असणे गरजेच आहे.

भारतीय लोकशाही : भारतीयांना लोकशाही व्यवस्था परकी आहे. त्यामुळे या देशाच्या भूमीत पुरेशी रुजलेली नाही. म्हणून काही दिवस ही पध्दती राबविताना येथील नागरिकांना त्रास होईल. या समाजाचे आधुनिकीकरण आणि लोकशाहीकरण या प्रक्रिया विलक्षण संथ असणे अपरिहार्य आहे. भारतामध्ये संसदीय लोकशाही हीच मानवी जीवनाच्या प्रवाही स्वरुपाशी सुसंगत ठरते कारण रक्तपात न घडवता सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात मूलभूत स्वरुपाचे बदल घडवून आणण्याचा मूलमंत्र फक्त लोकशाहीला अवगत असतो. दुसरे असेकी विवाद मुद्द्यासबंधीचे निर्णय मनमोकळ्या चर्चेअंती व सर्वांच्या संमतीने घेण्याची तरतूद फक्त संसदीय पध्दतीतच असते. 'भारताच्या संदर्भात तर संसदीय लोकशाहीला चांगला पर्यायच नसल्याने आंबेडकरांनी संविधान परिषदेत सांगितले होते. इथली परिस्थिती प्रतिकूल असल्यामुळे प्रारंभी काही काळ ही पध्दती राबवताना त्रास होईल. काही अंशी अपयशही येईल. संसदीय लोकशाहीतील घडामोडी संथ असल्यामुळे सुधारणेसाठी उतावीळ झालेल्या घटकांचा तिच्यावर रागही

ओढवेल पण परिश्रमांची शिकस्त करुन व सबूर करायला शिकून ही पध्दती भारतीयांनी यशस्वी करावी असा सल्ला आंबेडकरांनी दिला आहे. ही पध्दती तात्काळ स्वातंत्र, संपत्ती व सुख यांचा लाभ जनसामान्यांपर्यंत पोचवण्यास असमर्थ असली तरी तिची वाटचाल योग्य दिशेने सुरु असते व राजकीय क्षेत्रापासून सुरु झालेली लोकशाहीकरणाची प्रक्रिया हळूहळू सामाजिक आर्थिक क्षेत्राकडे संक्रमित होते याकडे आंबेडकरांनी लक्ष वेधले आहे.'[२] भारतातील परिस्थितीचें बाबासाहेबांचे निदान अचूक होते. येथे सामाजिक विषमता अन्य विषमतापेक्षा प्रभावी आहे याची त्यांना जाण होती. शस्त्राधारित क्रांतीचा त्यांनी कधीही पुरस्कार केला नाही. सामाजिक समता, न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी जातीव्यवस्था निर्मूलनासाठी भारतात लोकशाही मार्गच योग्य आहे असे त्यांचे मत होते. आंबेडकरांच्या मते लोकशाहीमध्ये निर्णय प्रक्रियेला वेळ लागतो परंतु झालेले निर्णय हे लोकमान्य असतात त्यामुळे ते चिरकाळ टिकणारे असतात. दारिद्र्य, निरक्षरता व जातीयता हे भारतीय लोकशाहीतील अडथळे आहेत. जोपर्यंत प्रयत्नपुर्वक या तिघांचे निर्मूलन होत नाही तोपर्यंत या देशात लोकशाही अस्तित्वात येऊ शकत नाही. आंबेडकरांच्या मते प्रत्येक देशात एक सत्ताधारी वर्ग असतो त्यांच्याच हाती स्वातंत्र्योत्तर काळात सत्ता गेली आहे. 'सत्तेचा ज्यांना कधी स्पर्श झाला नाही अशा खिचपत पडलेल्या पददलित वर्गाला सत्ता प्राप्त होणे हीच खरी लोकशाही असते.'[३] आज निम्नवर्ग ज्या असहाय्य व उपेक्षित अवस्थेत कालक्रमणा करीत आहे त्यातून त्याला योग्य व मोफत शिक्षणाच्या सहाय्याने बाहेर काढता येईल. लोकशाही एक सामाजिक संघटन आहे. या देशाची पारंपारिक समाजरचना लोकशाहीला मुळीच पोषक नाही कारण त्यातून श्रीमंत-गरीब, उच्च-नीच, मालक-मजूर असे स्थायी स्वरुपाचे वर्ग समाजात निर्माण होऊन टिकून राहतात. 'आधी या सामाजिक रचनेत मैलिक फेरफार केल्याखेरीज वर लोकशाहीचे इमले उभारल्यास भरभक्कम पाया नसलेल्या इमारतीप्रमाणे ते कोसळून पडतील याबद्दल आंबेडकरांना या किंचितही संशय नव्हता. या मैलिक फेरफारांनाच ते सामाजिक लोकशाहीची निर्मिती असे नाव देतात.'[४] अल्पसंख्याकांचे बहुसंख्याकांच्या हातून शोषण होणे सामाजिक लोकशाहीत बसत नाही. निसर्गाने मानवमात्रात विषमता पेरली असली तरी ही बाब लोकशाहीच्या विकासआड येऊ शकत नाही. एक व्यक्ती एक मत यापेक्षा आंबेडकरांना 'एक व्यक्ती एक मूल्य' हे तत्व अधिक स्वीकारणीय वाटते.

माणसे निसर्गात विषम असतात म्हणूनच त्यांना समतेची वागणूक देणे अधिक आवश्यक असते. मताचे मोल आंबेडकर कमी लेखत नाहीत पण त्यांचे म्हणणे एवढेच होते की उपाशीपोटी राहणाऱ्या व्यक्तीला मताचे मोल फुटक्या कवडीपेक्षा जास्त वाटण्याची शक्यता नाही. शोषण, दमदाटी व छळ हेच ज्याच्या वाट्याला रोज येतात त्यांना मताची काय मातबरी वाटणार. समाजाकडून प्रेम व सहानुभूतीचा लवलेशही न लाभणाऱ्या व्यक्तींना मतदानावर समाधान कसे मानता येणार? म्हणून आंबेडकरांचे मत असे होते की परिस्थिती आधी बदलली पाहिजे. सर्वांच्या किमान प्राथमिक गरजा भागल्याच पाहिजेत. समाज माणसात सर्वांच्या समान दर्जा दृढमूल झाला पाहिजे तरच या देशात लोकशाही उभी राहू शकेल.

सारांश : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाहीविषयक विचार अभ्यासले असता शोध अंती असे म्हणता येईल की, लोकशाहीत कायद्याला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. लोकशाहीत कायदा सर्वांसाठी समान हितकर व मानवी असायला पाहिजे. परिस्थितीसापेक्ष परिवर्तनीयता कायद्यामध्ये पाहिजे. कायद्यापेक्षा ते घटनात्मक नितिमत्तेला स्थान देतात. कायद्याने सगळे प्रश्न सुटू शकत नाहीत. घटनात्मक पायंडेच अधिक समर्थपणे परस्परविरोधी हितसंबंधाचा मेळ घालू शकतात. लोकांची सदसदविवेक बुध्दी हा लोकशाहीचा सर्वात मोठा आधार असतो. देशातील लोकशाहीच्या निकोप वाढीसाठी संघटित व शिस्तबध्द राजकीय पक्षांचीही नितांत आवश्यकता आहे. विरोधी पक्षांनी विरोधासाठी विरोध करु नये. परस्परांना समजावून घेणे. वैचारिक आदान-प्रदानातून विशिष्ट निष्कर्षाप्रत येणे, परस्पराविषयी आदर बाळगणे लोकशाहीच्या हिताचे असते. लोकशाहीत व्यक्तिपूजेला पूर्ण विराम दिला पाहिजे. लोकशाहीत समाजाचे विविध प्रश्नावर प्रबोधन झाले पाहिजे. लोकशाहीकरणाची प्रक्रिया केवळ शासनावरच न थांबता ती समाजापर्यंत पोचायलाच पाहिजे. भारताला संसदीय लोकशाहीच योग्य मार्ग आहे. त्यातूनच भारताच्या लोकशाहीकरणाची प्रक्रिया योग्य पध्दतीने घडू शकते.

संदर्भ :

१. डॉ.पानतावणे गंगाधर, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे निवडक लेख, प्रतिमा प्रकाशन, १५ जून २००९, पृ.८४.
२. डॉ.भोळे भा.ल., भारतीय राजकीय विचारवंत, पिंपळापुरे प्रकाशन नागपूर एप्रिल २०११, पृ.२१०.
३. डॉ.भोळे भा.ल., आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापुरे अ‍ॅण्ड कं.पब्लिशर्स नागपूर, जून २००३ पृ.८३१.
४. उपरोक्त, पृ.क्र. ८३१.

संदर्भ :

१. सुरवाडे विजय, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची निवडण भाषणे, लोकवाङमयगृह मुंबई , ऑक्टोबर २००७.
२. डॉ.पानतावणे गंगाधर, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे निवडक लेख, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे १५जून २००९.
३. भोळे भा.ल., आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापुरे अ‍ॅण्ड कं.पब्लिशर्स नागपूर जून २००३.
४. डॉ.कसबे रावसाहेब, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर व भारतीय राज्यघटना, सुगावा प्रकाशन, पुणे जून २०१४.
५. डॉ.कसबे रावसाहेब, आंबेडकर आणि मार्क्स सुगावा प्रकाशन, पुणे, नोव्हेंबर २००६.
६. भोळे भा.ल., भारतीय राजकीय विचारवंत, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर , २०११.

17-18. जुलाई
ISBM.

शंकरराव जगताप आर्टस् ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज वाघोली ग्रंथालयामध्ये व्हॉट्सॲपचा (WhatsApp) वापर : एक चिकित्सक अभ्यास

श्री. प्रविण चंद्रकांत कुंभार
ग्रंथपाल
शंकरराव जगताप आर्टस् ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज वाघोली
ता. कोरेगाव जि. सातारा
ई–मेल : pravin6652@yahoo.com,

सार

कोरेगाव एज्युकेषन सोसायटी कोरेगाव संचलित शंकरराव जगताप आर्टस् ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज वाघोलीमधील ग्रंथालय विभाग आयसीटी अंतर्गत नवनवीन सेवा देण्याचा प्रयत्न करत आहे. त्यामध्ये सध्याच्या आधुनिक युगाचा विचार करता वाचकांचे मोबाईल वापरण्याचे प्रमाण जास्त आहे त्यामुळे व्हॉट्सॲपच्या आधारे महाविद्यालयामध्ये विविध सेवा देण्याचा यषस्वी असा प्रयत्न ग्रंथालय विभाग करत असतो.

दहा पंधरा वर्षाआधी व्हॉट्सॲप याचा अर्थ काय आहे ? हे कुणालाही समजले नसते. परंतू सध्या लहान मुले ही सहज व्हॉट्सॲपचा वापर सर्रास करताना दिसत आहेत. इंटरनेटच्या माध्यमातून व्हॉट्सॲप मैसेंजरव्दारे ग्रंथालयातील माहिती स्मार्टफोनच्या आधारे प्रतिमा, संदेष, व्हिडिओ आणि ऑडिओ क्लिप, व्हाईस कॉल, व्हिडिओ कॉलही करता येतात. त्यासाठी ग्रंथपालांनी व्हॉट्सॲपचा गट तयार करून वेगवेगळया ग्रंथालयातील सेवा वापरकर्त्यांना सहज प्रदान करू शकता. तसा प्रयत्न आमच्या महाविद्यालयामध्ये आम्ही करत आहोत.

Keywords: *WhatsApp, Android, Mobile Application, Library Services, Smartphone*

प्रस्तावना :

सातारा जिल्हयातील कोरेगाव तालुक्यातील उत्तर कोरेगावामध्ये वाघोली पंचक्रोषीत शंकरराव जगताप आर्टस् ॲण्ड कॉमर्स कॉलेजची स्थापना कोरेगाव एज्युकेषन सोसायटी कोरेगाव या संस्थेने सन 2001 मध्ये केली आहे. सदर भाग हा ग्रामीण, दुष्काळी असा आहे. ज्या भागात त्याकाळी पाणी, रस्ते, इतर प्राथमिक सुविधाचा अभाव होता त्या भागात श्री. शंकरराव जगताप माजी विधानसभा अध्यक्ष यांनी ग्रामीण मुलांना उच्च षिक्षण घेता यावे यासाठी महाविद्यालय सुरू करण्याचा निर्णय घेतला. आज महाविद्यालयामध्ये 80 टक्के विद्यार्थीनी षिक्षण घेत आहेत. अषा महाविद्यालयामधील ग्रंथालय विभाग हा सतत नवनवीन गोष्टी

ग्रंथालयामध्ये राबवित असतो त्याचाच भाग म्हणून आज ग्रंथालयामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर केला जात आहे. आज महाविद्यालयातील ग्रंथालय विविध सेवा वाचकांचा देण्याचा यषस्वी प्रयत्न करत आहे. त्यामधील आज आपण वॉट्सअपचा वापर करून ग्रंथालय कोणकोणत्या प्रकारच्या सेवा देत आहे त्याचा आढावा घेणार आहोत.

सध्याचे युग हे माहिती तंत्रज्ञानाचे युग आहे. त्यातील माहिती तंत्रज्ञान आता आपल्या अंगवळणी पडले आहे. संगणक, दळणवळण तंत्रज्ञान आणि आजकाल प्रचलित असलेले इंटरनेट तंत्रज्ञान या सर्व तंत्रज्ञानांचा एकत्रित परिणम म्हणजे माहिती तंत्रज्ञान होय. या तंत्रज्ञानाच्या संकल्पना काळानुरूप व्यापक होत आहेत. कारण त्यांची प्रचंड वेगाने होणारी प्रगती होय. दिवसेंदिवस इंटरनेटची उपलब्धता डेस्कटॉप किंवा लॅपटॉपवरून मोबाईल, टॅब, आयपॉडकडे वळत असल्याने तरूण वर्ग हा इंटरनेट हे स्मार्ट मोबाईलवर पाहण्याचे पसंत करतो. कारण ते त्यांना सोईचे वाटते. मोबाईलवरील इंटरनेट कुठेही वापरता येते. सध्या साध्या मोबाईलवरून स्मार्टफोन वापरण्याकडे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे.

मोबाईल फोन किंवा सेल्युलर फोन हे एक दुरसंचारासाठीचे यंत्र आहे. भ्रमणध्वनीच्या साहाय्याने संभाषणाची व माहितीची देवाणघेवाण होऊ शकते. पारंपारिक दूरध्वनी उपकरणे घरामध्ये एकाच जागी ठेवून वापरावी लागतात पण बरोबर बाळगलेला मोबाईल फोन जागोजागी फिरतानादेखील वापरला जाऊ शकतो. जगातील पहिला मोबाईल फोन मोटोरोला कंपनीच्या मार्टिन कूपर हया व्यक्तीने 1973 साली विकसित केला व वापरून दाखवला. 1990 साली जगभरात 1.24 कोटी मोबाईल फोन वापरकर्ते होते. 2009 सालाअखेरीस हा आकडा 4.6 अब्ज इतका आहे. सध्या विकसित देषांमधील 100 व्यक्तींपैकी 97 तर जगातील 100 व्यक्तींपैकी 45 व्यक्ती मोबाईल फोन वापरतात. मोबाईलवर ग्रंथालयातील माहिती उपलब्ध करून दिली तर विद्यार्थी त्याचा जास्तीत जास्त वापर करतील व ते खेळता खेळता ग्रंथालयातील स्त्रोत शोधण्याकडे त्यांचा कल वाढू शकेल असे वाटते. ग्रंथपालांना मात्र ग्रंथालयातील माहिती व्हॉट्सॲपवर उपलब्ध करून देणे हे एक आव्हानात्मक काम आहे.

व्हॉट्सॲप (Whatsapp):

व्हॉट्सॲप ही एक त्वरित संदेष देवाणघेवाण करणारी प्रणाली आहे ज्यामार्फत स्मार्टफोनव्दारे दुसऱ्या व्हॉट्सॲप वापरकर्त्याला त्वरित संदेष पाठवता व वाचता येतो. या प्रणालीमध्ये संदेषासोबत चित्रे, गाणी, व्हिडिओ गाणी, विविध प्रकारच्या फाईल्स देखील पाठविता येतात. सध्याच्या काळात तर आपण व्हॉट्सॲपच्या आधारे संभाषण ही करू शकतो. सदर प्रणाली सर्व प्रकारच्या आयफोन, ॲन्ड्रॉईड फोन, विंडोज फोन इत्यादी आघाडीच्या स्मार्टफोनवर उपलब्ध असून सप्टेंबर 2015 मध्ये जगभर व्हॉट्सॲपचे 90 कोटी वापरकर्ते आहेत.

व्हॉट्सअॅपची स्थापना 2009 साली ब्रायन एक्टन व जॅन कोम हया दोन अमेरिकन व्यक्तींनी केली. कॅलिफोर्नियाच्या मांउटन व्हयू हया शहरामध्ये मुख्यालय असलेल्या व्हॉट्सअॅपला 2014 साली फेसबुक कंपनीने विकत घेतले.

उद्देष :

सदर पेपर सादर करण्याचा उद्देष शैक्षणिक ग्रंथालयामध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून व्हॉट्सअॅपच्या माध्यमातून वाचकांला विषेष संदर्भ सेवा देण्यावर भर दिला आहे.

शैक्षणिक ग्रंथालय आणि व्हॉट्सअॅप :

आजच्या संगणकाच्या युगात माहितीचा विस्फोट झालेला आहे. आताच्या वेगवान युगात प्रचंड माहितीमधून अचूक व कमीतकमी वेळात माहिती उपलब्ध करून देणे हे शैक्षणिक ग्रंथालयासमोर प्रमुख आव्हान आहे. हे आव्हान पेलण्यासाठी शैक्षणिक ग्रंथालये नवनवीन तंत्रज्ञानाचा उपयोग ग्रंथालयामधून करत आहेत त्यामधील प्रामुख्याने व्हॉट्सअॅपचा उपयोग करताना आढळत आहेत. आज ग्रंथालये ही व्हॉट्सअॅपचा उपयोग करून ग्रंथालयामधून विविध सेवा देत आहेत. आज ग्रंथालयषास्त्राचे जनक डॉ. एस. आर. रंगनाथन यांनी सांगितलेल्या पाच कायदे मधील चौथ्या (वाचकाचा वेळ वाचावा) कायदयाचा जर आपण विचार केला तर ग्रंथालयामध्ये व्हॉट्सअॅप वापरणे किती महत्त्वाचे आहे आपल्या लक्षात येईल.

आजच्या परिस्थितीत जगातील अनेक देषांमध्ये ग्रंथालय सेवा देण्यासाठी व्हॉट्सअपचा उपयोग केला जातो. जगामधील काही महत्त्वाची ग्रंथालये खालीलप्रमाणे जी व्हॉट्सअपचा उपयोग करत आहेत.

1. युनिव्हर्सिटी ऑफ कॅलिकत
2. युनिव्हर्सिटी ऑफ झिंम्बावे

व्हॉट्सअॅपवर ग्रुप कसा तयार करावा ? :

स्मार्टफोन मध्ये व्हॉट्सअॅप हे इन्टॉल करून घ्यावे व त्यावर आपल्या पध्दतीनुसार वेगवेगळे ग्रुप तयार करावेत.

Library sjaccw
Ande Madam
Hey there! I am using WhatsApp.
Ghadge Sir Wagholi College
J P H
Hey there! I am using WhatsApp.
Jadhav M B
Hey there! I am using WhatsApp.
Karande R, V
Katkar Sudhir 11
Hey there! I am using WhatsApp.
Korade Madam w
Pathan Sir

Library sjaccw
सीईटी परीक्षाच्या
तारखा जाहीर
Thankyou
Thanks

शंकरराव जगताप आर्टस् ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज वाघोली ग्रंथालयीन सेवा आणि व्हॉट्सॲप :

शंकरराव जगताप आर्टस् ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज वाघोली हे महाविद्यालय कोरेगाव तालुक्यातील पष्चिम भागामध्ये आहे. सदरचा भाग हा डोंगराळ, दुष्काळी असा आहे. महाविद्यालगामध्ये 80 टक्के विद्यार्थींनी षिक्षण घेत आहे. अषा महाविद्यालयामधील विद्यार्थ्यांना षिक्षण घेताना शहरी भागामध्ये मिळणाऱ्या ग्रंथालयीन सुविधा आमच्या ग्रंथालयामधून देण्याचा आमचा मानस नेहमीच असतो. आमच्या महाविद्यालयातील विद्यार्थी हा षिक्षण पूर्ण झाल्यावर जगाच्या स्पर्धेमध्ये कोठेही कमी पडू नये यासाठी महाविद्यालयातील ग्रंथालय विभाग हा सतत नवनवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करुन सेवा देत आहे. आजच्या तंत्रज्ञानाच्या युगात मोबाईल वापर हा मोठयाप्रमाणावर पाहावयास मिळतो. काळाच्या ओघात मोबाईलच्या किंमती कमी झाल्यामुळे मोबाईल धारकांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे.

ग्रंथालयानी जर आज मोबाईलचा उपयोग ग्रंथालयीन सेवा देण्यासाठी केला तर वाचकांचा वेळ वाचेल. त्याचप्रमाणे व्हॉट्सॲप सारख्या ॲपचा उपयोग जर ग्रंथालयात केला तर आज वाचकाला अचूक माहिती कमीतकमी वेळेत मिळेल. आमच्या महाविद्यालयात गेली दोन वर्षे ग्रंथालय विभाग खालीलप्रमाणे सेवा देण्याचा आमचा प्रयत्न असतो.

1. इंटर लायब्ररी लोन :

महाविद्यालयांनी ज्या ज्या ग्रंथालयाबरोबर इंटर लायब्ररी लोन अंतर्गत करार केला आहे अषा महाविद्यालयासाठी एकत्र एक ग्रुप तयार करून आपआपल्या ग्रंथालयांची रिक्वेस्ट पाठवून वाचकांना ग्रंथ उपलब्ध करून दिला जातो यामुळे वाचकांचा वेळ वाचतो.

2. न्यूजपेपर क्लिपिंग सेवा :

महाविद्यालयातील विद्यार्थी व प्राध्यापकांना नवनवीन माहिती ही पुरविण्यासाठी आपणास वृत्तपत्राचा आधार घ्यावा लागतो. त्यासाठी ग्रामीण भागामधील वाचकांला न्यूजपेपर मधील माहिती अचूक कमीतकमी वेळेत मिळावी यासाठी ग्रंथालय विभागाकडून न्यूजपेपर क्लिपिंग सेवा दिली जाते.

3. नोटीस सेवा :

महाविद्यालयातील सर्व प्राध्यापक व विद्यार्थ्यांना कोणतीही प्रकारची नोटीस पाठवायची असेल तर आम्ही ती व्हॉट्सअॅपच्या आधारे पाठवित आहोत.

4. ग्रंथालय साहित्य खरेदी प्रदान कार्यात मदत :

ग्रंथालयात जर कोणत्याही प्रकारचे ग्रंथ खरेदी करायची असेल तर आपल्याला वाचकांचा अभिप्राय व्हॉट्सअॅपच्या आधारे मागवता येतो त्याचप्रमाणे नवनवीन ग्रंथ खरेदीची मागणीही आपण अॅपच्या आधारे घेवू शकतो.

5. नवीन ग्रंथ दर्षक सेवा :

ग्रंथालय येणारा प्रत्येक ग्रंथाचे पहिले पान व कन्टेन्टची पान व्हॉट्सअॅपच्या आधारे वाचकांना पुरविण्याचे काम ग्रंथालय विभागात केला जातो.

6. कॅटलॉग सेवा :

ग्रंथालयामध्ये वाचकांच्या मागणीप्रमाणे विषयप्रमाणे कॅटलॉग पीडीएफ फाईलच्या स्वरूपात उपलब्ध करून व्हॉट्सअॅपच्या आधारे वाचकांपर्यंत पोहचविले जातात.

7. बुक रिझर्वेषन सेवा :

वाचकांना ग्रंथालयामधील एखादे पुस्तक जर हवे असेल आणि ते कोणी इतर वाचकांने नेले असेल अषा वेळी वाचक हा व्हॉट्सअॅपच्या आधारे त्या पुस्तकाचे रिझर्वेषन करू शकतो.

8. स्कॅनिग सेवा :

ग्रंथालयात येणाऱ्या वाचकांला काही माहिती ही त्वरीत हवी असेल अषा वेळी माहिती स्कॅनिंग करुन सदर वाचकाला व्हॉट्सॲपच्या आधारे पाठविली जाते.

9. ई–बुक व ई–जर्नल सेवा

ग्रंथालयामध्ये येणाऱ्या वाचकांला जर ई–बुक व ई–जर्नल हवे असेल अषावेळी सदर ई–बुक व ई–जर्नल हे पीडीएफच्या स्वरूपात वाचकांला व्हॉट्सॲपच्या आधारे पाठविली जाते.

10. नियतकालिक कन्टेन्ट सेवा :

महाविद्यालयातील ग्रंथालयामध्ये येणाऱ्या प्रत्येक नियतकालिकांची माहिती कन्टेन्ट सहित व्हॉट्सॲपच्या आधारे आम्ही वाचकांपर्यत पोहचविण्याचा यषस्वी प्रयत्न करत आहोत.

11. ऑडिओ–व्हिडिओ माहिती सेवा :

ग्रंथालयामध्ये येणाऱ्या प्रत्येक वाचकांला जर ऑडिओ–व्हिडिओ स्वरूपात माहितीची गरज असेल अषा वेळी आम्ही ती माहिती त्या वाचकांपर्यत व्हॉट्सॲपच्या आधारे देत आहे.

12. बहिस्थ वाचकांना देणाऱ्या सेवा

महाविद्यालयामध्ये विद्यार्थी, प्राध्यापक व प्राध्यापकेत्तर कर्मचारी वर्गाना आम्ही माहिती पुरवित आहोतच पण जर आमच्याकडे इतर कोणताही बहिस्थ वाचक, ग्रामस्थ ग्रंथालयात आला आणि माहितीची आवष्यकता असेल अषावेळी आमचा सतत असा प्रयत्न करतो की त्यांना अचूक आणि कमीतकती वेळेत माहिती उपलब्ध दिली जाईल यासाठी आम्ही व्हॉट्सॲपचा उपयोग करतो.

व्हॉट्सॲपचे फायदे :

1. झटपट माहिती शेअर होत.
2. विद्यार्थी व वापरकर्त्यांना कनेक्टीव्हीटी झटपट होते.
3. सर्व सदस्यांषी चर्चा व त्यांना सूचनाही देऊ शकता.
4. अल्प दरात सुविधा प्राप्त होते.

व्हॉट्सॲपचे तोटे :

1. स्मार्टफोन महाग असल्याने विद्यार्थ्यांची आर्थिक अडचण होते.

2. फक्त स्मार्टफोनलाच कनेक्टीव्हीटी मिळते.
3. मोबाईलला इंटरनेटचा रिचार्ज करावा लागतो.
4. ग्रुप ॲडमिन षिवाय कोणालाही सहभागी होता येत नाही.
5. अनेक सदस्य चर्चा सहभागात योगदान देत नाहीत ते शांत राहतात.

निष्कर्ष :

आज स्मार्टफोन वापरणे ही जीवनप्रवासातील अविभाज्य घटक झालेला आहे. जर स्मार्ट फोनच्या वापर ग्रंथालयात केला आणि योग्य वाचकांला योग्य माहिती योग्य मिळत असेल तर त्या वाचकांला हयापेक्षा अधिक अषी महत्त्वाची गोष्ट दुसरी नसावी. थोडयाफार तोटयाकडे दुर्लक्ष केले तर व्हॉट्सॲपच्या आधारे आपण ग्रंथालयातील ज्ञानाचे भांडार ग्रामीण भागामधील सर्वसाधारण वाचकांपर्यत पोहचू शकतो. व्हॉट्सॲपच्या आधारे सर्व गोष्टी जषाच्या तषा वाचकांपर्यत पोहचविणे अवघड आहे त्यात मोबाईलच्या स्क्रीनची महत्त्वाची अडचण आहे. पण जास्तीत जास्त वाचकांची आवड व तंत्रज्ञानाचा सुवर्ण असा मध्य साधून ग्रंथालयील सेवा वाचकांपर्यत पोहचविता येतात याचाच फायदा, लाभ ग्रंथपालानी उठवावा.

References:

1. Mcconatha, D., Praul, M. & Lynch, M.J.(2008)*Mobile Learning in Higher Education: An Empirical Assessment of a New Educational Tool.* The Turkish Online Journal of Educational Technology – TOJET.7(3).
2. Kamble, Mahesh Maruti(2014) M Learniing for Teachers and Lerners Conference Proceeding of the National Conference on Reccen Trends in Linrary and Informaion Science at Kavathe Mahankal, Sangli on 23-24 Aug. 2014. (PP-).
3. Jharotia, Anil Kumar (2015) use of smartphones in library services with special reference of WhatsApp applications
4. Richard Shambar (2014) The Adoption of WhatsApp: Breaking the Vicious Cycle of Technological Poverty in South. Journal of Economics and Behavioral Studics, Vol. 6, No. 7, pp. 542-550.
5. Jharotia, Anil Kumar (2012). M-Learning is the future of e-learning: A new dimension in library services Conference proceeding of the National conference on Beyond Librarianship: Search for new frontier held on 21-22 Sept. 2012. Vol-1 (pp.203-210). Greater Noida: GBU

6. Karthikeyan, V. P, Olassayil, Tony Varghese and Jacob,Sanal (2015) A Study On Impact Of whatsapp Among College Student's In Coimbatore District. Indian Streams Research Journal, Vol.-4, No. 12, pp. 1-7.
7. Jadhav, Vilas G.(2014) Application of Social Networking Services (SNS) for Library Collaboration: An Exploratory Study. International Research: Journal of Library & Information Science Vol. 4, No.1 PP.121-129.
8. Cobcroft, R. S., Towers, S., Smith, J. and Bruns, A.(2006) *Mobile learning in review: Opportunities and challenges for learners, teachers, and institutions*. In Proceedings Online Learning and Teaching (OLT) Conference 2006, 21-30.

बेवसाईट्स :

WhatsApp information Retrieved from

- https://lib.hku.hk/infoservices/whatsapp.html
- http://en.wikipedia.org/wiki/WhatsApp
- https://www.whatsapp.com/
- http://www.universityofcalicut.info/index.php?option=com_content&task=view&id=2495&Itemid=336
- https://www.lib.polyu.edu.hk/about-us/contacts/ask-us/whatsapp

http://library.uz.ac.zw/index.php/using-joomla/extensions/components/content-component/article-categories/84-demo/events/183-library-whatsapphelp

ISSN

सांसद सत्र 2017-18

सांमा सत्र

"Dissemination of Education for Knowledge, Science and Culture"

Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe

Vivekanand College, Kolhapur.

Dept. of History

KOLHAPUR

NAAC Reaccredited "A"
With CGPA - 3.24
58th Rank in NIRF

Indian Council of
Social Science Research

Organizes

ICSSR, New Delhi Sponsored Two Day National Seminar on

"Past, Present and Future of Art, Architecture and Literature in India"

9th - 10th February, 2018

PROCEEDINGS

A Special Issue of

Electronic International Interdisciplinary Research Journal

Vol. VII , Special Issue - II

ISSN -2277-8721 UGC Approved No. -48833

Dr. S. R. Kattimani
Chief Editor

Dr. Manjushri Ghrorpade
Co-Editor

Dr. S. Y. Hongekar
Principal,
Vivekanand College, Kolhapur

Sr. No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
19.	Dr. MRS. MANISHA DARSHAN BAGAWADE	GERSOPPA: A GLANCE ON HIDDEN HISTORY	64 To 68
20.	Dr. MOGALLAPPA	ECONOMIC ASPECTS OF HISTORICAL TOURISM IN INDIA	69 To 71
21.	B.M. JADHAV	A STUDY OF AGRO-TOURISM WITH SPECIAL REFERENCE TO KOLHAPUR DISTRICT	72 To 75
22.	Dr.SUNIL KSHIRSAGAR	THE WORLD HERITAGE SITE – ELLORA CAVES'S KAILASH TEMPLE ARCHITECTURE	76 To 80
23.	Dr. B. R. GADAVE	DEVELOPMENT OF HISTORICAL TOURISM AND TRANSPORT AND MANAGEMENT	81 To 83
24.	D. A. PAWAR	THE LEGAL ASPECTS OF HISTORICAL TOURISM	84 To 86
25.	P. D. MANE	DEVELOPMENT OF ART & ARCHITECTURE DURING SULTANATE PERIOD	87 To 88
26.	S. Y. PATIL	STUDY OF ANCIENT INDIAN LITERATURE	89 To 91
27.	डॉ.चंद्रकांत कुरणे	ऐतिहासिक बेडसे आणि कार्ले लेणी	92 To 93
28.	डॉ.संतोष तुकाराम कदम	साताऱ्याचे श्री छत्रपती शिवाजी वस्तुसंग्रहालय:एक अभ्यास	94 To 97
29.	डॉ.निवाराराव अधिकराव वरेकर	वासोटा किल्ल्याचा इतिहास	98 To 99
30.	डॉ.नंदिनी रविंद्र रणखांबे	प्राचीन काळातील सामाजिक सांस्कृतिक जीवनाचे केंद्रस्थान: "शिल्पकला" एक अभ्यास	100 To 102
31.	डॉ. मंजूश्री शिवाजीराव घोरपडे	सातवाहन काळातील कला व स्थापत्य	103 To 107
32.	डॉ.लता दिगंबर आंदे	बौध्द स्तूप एक चिकित्सक अभ्यास	108 To 112
33.	डॉ. सुरेश वसंत शिखरे	कोल्हापूर वस्तूसंग्रहालयातील पुरातत्त्वीय कलाकृती	113 To 121
34.	एम. बी. थोरात	महाराष्ट्रातील पुरातत्वीय अवशेषांचे जतन व संवर्धन	122 To 123
35.	डॉ. विकास मोहन सरनाईक	तेर येथील प्राचीन मंदिरांच्या संवर्धनाची गरज	124 To 127
36.	जयपाल चंद्रकांत सावंत	प्राचीन कराडमधील लेणीस्थापत्य	128 To 131
37.	युवराज आनंदा मिठारी	गुप्तसम्राट चंद्रगुप्त दुसरा यांचा मथुरा स्तंभलेख	132 To 133

प्राचीन कराडमधील लेणीस्थापत्य

प्रा.जयपाल चंद्रकांत सावंत
शंकरराव जगताप आर्टस् अ‍ॅण्ड कॉमर्स्
कॉलेज,वाघोली
ता.कोरेगांव जि.सातारा
शिवाजी विद्यापीठ संलग्नित

प्रस्तावना :

सातारा परिसराला फार मोठा प्राचिन इतिहास लाभलेला आहेत. आजच्या सातारा जिल्हयाच्या भुप्रदेशाची प्राचीन परंपरा अभ्यासली असता त्यात या प्रदेशाचे प्राचीनत्व सिध्द करणाया अनेक बाबी समोर येतात.या इतिहासाची साक्ष दर्शवणारी पुरापुराश्मयुगिन, मध्यपुराश्मयुगिन, व उत्तरपुराश्मयुगिन हत्यारे विविध ठिकाणी सापडलेली आहेत.प्रारंभिक ऐतिहासिक कालखंडानंतर या प्रदेशावर सातवाहन राज्यकर्त्यांची सत्ता आल्याच्या नोंदी ठळकपणे दिसतात.या भुप्रदेशात अनेक ठिकाणी सातवाहन काळात व त्या नंतरच्या कालखंडात अनेक लेणी, मंदीरे उभारण्यात आलेली आहेत.प्रस्तूत शोधनिबंधात मी याच काळातील लेण्यांची निर्मीती व येथिल जनतेवरील त्याचा प्रभाव याचे संशोधन करण्याचा प्रयत्न करणार आहे.प्रस्तूत भुप्रदेशातील लेण्यांचा अभ्यास करण्यापुर्वी आपण 'लेणी' म्हणजे काय? याचा आढावा घेणे गरजेचे आहे.

लेणी : लेणी म्हणजे डोंगरातील खडक फोडून तयार केलेली गुहागृहे होय.प्राचीन काळात बौध्द भिक्षू वर्षावासासाठी म्हणजे पावसाळी निवासासाठी अशा गुहागृहातून राहत असत.[1]आरंभी या गुहा अनलंकृत असाव्या परंतू पुढे त्यामध्ये शिल्पे व मुर्ती खोदण्यात आल्या तसेच भिंतिंवर विविधरंगी चित्रे रेखून त्या सुशोभित करण्यात आल्या.अशा प्रकारे आधी ओक्याबोक्या वाटणाया या गृहांवर ही चित्रांची व शिल्पांची लेणी चढवली गेली.बौध्द लोक या गुहागृहांना 'लेण' या शब्दाने संबोधित असत.बहुतेक प्रत्येक लेण्यात ते लेणे कोणी खोदविले त्याचा नामनिर्देश असतो.नाशिकजवळच्या पांडवलेण्यात 'लेण' हा शब्द प्रथम आलेला दिसतो.तिथे म्हटले आहे की, 'एतच लेण महादेवी महाराज माता महाराज पतामही ददाती निकायस महावनियान भिक्षू संघस'. 'लेण' हा शब्द संस्कृत लयन = गृह या शब्दावरून आला आहे.[2]सातवाहन व त्यानंतरच्या कालखंडात भारताचा परदेशांसोबत चालणाया सामुद्रीक व्यापारामधिल फार मोठा हिस्सा महाराष्ट्रातील बंदरांचा होता यास्तव येथील व्यापारी मंडळी अतिशय धनवान होती. याचप्रमाणे महाराष्ट्रातील बहुजन समाजाचे सहकार्य आणि महाराष्ट्रतील धार्मिक सहीष्णूता या सर्व कारणांचा परिपाक म्हणजे या परिसरात मोठया प्रमाणावर धार्मिक लेणी खोदण्यात आली. भारतात एक सहस्त्र लेणी आहेत. यामध्ये ब्राम्हणी, जैन व बौध्द लेणी आहेत व बौध्द लेण्यांची संख्या अधिक आहे. महाराष्ट्रातील एकसंध व कणखर दगडांचा सह्रयाद्रीचा परिसर नऊशे लेण्यांनी समृध्द आहे.[3] धार्मिक लेण्यांचे मुख्यत्वे तीन वर्गबौध्द, जैन आणि ब्राम्हणी मानले जातात.

कराडची लेणी :

कराडजवळची सर्व लेणी बौध्दधर्मीय आहेत त्याचप्रमाणे ती बौध्द धर्मातील एक प्रमुख पंथ हीनयान (थेरवादी) आहेत.यातील सहा चैत्यगृहे असून बाकी विहार आहेत. हीनयान पंथीयांची सर्व लक्षणे या लेण्यांमध्ये आहेत ती पुढीलप्रमाणे 1.मोठया हॉलमध्ये खांब नाहीत 2.खोदकामात ओबडधोबडपणा 3.चैत्याचे विशेष स्वरूप 4. सर्व गुहागृहामध्ये असलेला शिल्पांचा अभाव. या लेण्यांची रचना गुहांच्या प्रवेशद्वाराजवळ एक व्हरांडा, उभे खांब व नंतर हॉल अशी रचना आहे. हॅालमध्ये बाके आहेत.काही ठिकाणी स्तूप आहेत. प्राचीन काळी नालंदा, तक्षशिला व मगध ही प्रमुख विश्वविद्यालये होती. त्यापैकी मगध विश्वविद्यालयाची शाखा आगाशिवांतील कहांडच्या लेण्यांत होती. डोंगराच्या पायथ्यालगत जखिणवाडी गांव आहे.जखिणवाडी हा 'यक्षिणवाटीका' या शब्दाचा अपभ्रंश दिसतो. बौध्द धर्मात 'यक्षयक्षिणीचे' अस्तित्व मानले जाई.सदर गावाच्या नावावरूनही आगाशिवच्या लेण्यांतील बौध्दभिक्षूंच्या वास्तव्याची पुष्टी मिळते.[4]

लेण्यांकडे जाण्याचा मार्ग : कराडजवळची ही लेणी राष्ट्रीय महामार्ग क्रमांक चार पासून अतिशय जवळ आहेत. या लेण्याकडे जाण्यासाठी सातायावरून कोल्हापूरच्या दिशेने जात असताना कराडजवळ रस्त्याच्या उजव्या

दिशेला आगाशिवचा डोंगर लागतो व याच ठिकाणी ही लेणी आहेत. आगाशिवच्या लेण्यांकडे जाण्याचे प्रमुख तीन मार्ग आहेत. 1.पुणे बेंगलोर हायवेवरून ढेबेवाडी रस्त्याने चचेगांव ओढयापासून वर जाता येते. 2.किर्लोस्कर कारखान्याच्या दक्षिणेकडे जावून काही लेणी पाहता येतात. 3.जखिणवाडीच्या पश्चिमेकडील डोंगर चढून भैरव दर्यातून लेणी पाहता येतात. दगडांच्या ओबडधोबड पायऱ्या व पायवाट आहे.या मार्गे जाताना आगाशिव देवतेचे दर्शन घेता येते.[5]

लेण्यांचा कालखंड : कराडची लेणी ही बौध्द काळचा महत्वपुर्ण इतिहास व्यक्त करतात. बौध्दलेणी खोदण्याचे मुख्यत्वे दोन टप्पे मानले जातात.पहिला टप्यातील हीनयान लेणींची सुरुवात इसवीसनपुर्व दुसऱ्या शतकात झाली आणि या टप्प्याचे काम संपले ते इसवीसनाच्या दुसऱ्या शतकात.दुसऱ्या टप्प्यातील महायान लेणींचा प्रारंभ इसवीसनाच्या पाचव्या शतकात झाला असे मानले जाते.या अनुषंगाने अभ्यासकांपुढील प्रश्न असा की, या दोनटप्प्यांच्या मधल्या काळातील परिस्थिती या संदर्भात काय होती, कशी होती हा आहे आणि यावेळी कराड येथील लेण्यांचे महत्व लक्षात येते.बरीचशी लहान आकाराची लेणी, स्तंभ विरहीत चैत्यगृहे व मंडप, सपाट छत, खोदलेल्या खोल्यातील कोरलेले मंचक, स्तूपांचे प्राथमिक आकार, चौकोनी स्तंभयुक्त ओवऱ्या आणि शिल्पविरहीतता व अनलंकृतता या सगळ्यांचा संकेत या लेणी खिस्ताब्दाच्या पहिल्या काही शतकातील असावीत असा होतो.[6]

लेण्यांची विभागणी : आगाशिवची लेणी ही प्राचीन काळी डोंगरात कोरलेली 65 पेक्षा अधिक लेणी आहेत.त्यांची स्थलसापेक्ष तीन गटात विभागणी केली जाते. सर बार्टल फ्रेअर यांनी या लेण्यांची पहिली नोंद करुन पुढीलप्रमाणे तीन गटात केलेली विभागणी स्वीकारार्ह मानली गेली आहे.1) जखिणवाडीची लेणी : ही एकुण 23 लेणी येथील डोंगराच्या दक्षिणेकडील बाजूला असून कराडपासून सुमारे 6 कि.मी. अंतरावर पश्चिमेस आहे. 2)आगाशिवची लेणी : आगाशिव डोंगराच्या एका कडयाच्या उत्तरेकडील बाजूला कोयनेच्या दरीकडे तोंड करुन आहेत, ती 19 लेणी. 3)विखुरलेलीलेणी :या गटातील लेणी आजूबाजूस विखुरलेली असून कोयना खोऱ्याकडे तोंड करुन आहेत, ती एकुण 22 आहेत.[7]याचप्रमाणे चचेगाव परिसरातील चार लेणी, कपारीवजा लेणी, आणि पिण्याच्या पाण्याची खोदलेली टाकी आहेत. ही सर्व लेणी कराड परिसरात कराडपासून 4 ते 7 कि.मी.अंतरावर असल्याने त्यांना कराडची लेणी असेच संबोधले जाते. प्राचीन मगध विद्यापीठाची एक शाखा आगाशिव लेण्यात होती.[8]

1) जखिणवाडीची लेणी :याठिकाणी सर्व लेण्यांची माहीती देणे अशक्य असलेने मी मला जी लेणी महत्वाची वाटली त्यांची या ठिकाणी माहीती देत आहे.**लेणे क्र.1 :** हे लेणे म्हणजे एक छोटा विहार आहे.दर्शनी बाजूला ओवरी त्यापुढे सभामंडप असून त्याच्या पाठीमागील भिंतीमध्ये एक ओटा आहे.त्याही मागे दोन खोल्या खोदलेल्या असून त्यात मंचक खोदलेले दिसतात.[9] **लेणे क्र.5 :** या लेण्यामध्ये हीनयान पंथीयांच्या उत्तरकालखंडातील घटकांचे दर्शन घडते.हे एक चैत्यगृह आहे. भारतीय पुरातत्व विभागाने याला नव्याने 6 वा क्रमांक दिलेला आहे.[10] या चैत्यगृहाचा प्रवेश नैरुत्य दिशेला आहे. आत स्तूप असून अधिष्ठानावर अर्धाण्ड, हार्मिका, छत्रदंड, आणि छत्र अशी स्तूपाची रचना आहे. स्तंभविरहीत तरीही चापाकृती चैत्यगृहाचे हा एक उत्तम नमुना आहे.[11] या प्रमुख लेण्यांच्या शिवाय याठिकाणी लेणे क्र.06, 11, 12, 16, ही लेणी पाहण्यासारखी आहेत.

2) आगशिवची लेणी : या दुसऱ्या गटात एकुण 18 लेणी असून या गटातील लेण्यांचा प्रवेश हा कोयना नदीच्या खोऱ्याच्या दिशेने आहे. **लेणे क्र.24 :** या गटातील पहीले लेणे हे आहे. हा एक विहार आहे. या ठिकाणी ओवरी आणि मंडप आहे ओवरीला दोन चौकोनी असणाऱ्या अनलंकृत असणाऱ्या स्तभांनी आधार दिलेला होता.या ठिकाणच्या मंडपाच्या उजवीकडील भिंतीत चार खोल्या, मागच्या भिंतीत तीन खोल्या आणि डावीकडील भिंतीमध्ये एक खोली खोदण्यात आलेली आहे. **लेणे क्र.29 :** हे लेणे अक्षम्य दुर्लक्षामुळे खराब झालेले आहे.याची मधली भिंत पडल्यामुळे दोन लेणी एकत्र आलेली दिसतात. या लेण्यात चार खोल्या असून चारही खोल्यांना उजेडासाठी वातायन खोदलेली दिसतात. **लेणे क्र.30 :** हा एक विहार आहे व या विहाराच्या मंडपात 12 खोल्या खोदलेल्या दिसतात. या लेण्याची बरीच पडझड झालेली दिसते. या विहाराच्या वरच्या बाजूला एक कि.मी.अंतरावर आणखी एक लेण्यांचा समुह आहे. या समुहातील लेण्यांना 31 ते 35 क्रमांक देण्यात आलेले आहेत. हे सर्व विहारच आहेत. ही लेणी साधी व लहान असल्याने व या ठिकाणी वर्णन करण्यासारखे आणि प्रेक्षणिय अशा प्रकाराचे काही

नसल्याने यांची माहिती जास्त मिळत नाही. लेण्यांच्या या दुसया गटात एकही चैत्यगृह नाही. याचा अर्थ असा होतो की, या ठिकाणी अधिवास करणरे सर्व भिक्षू हे जखिणवाडीच्या गटात असणाया चैत्यांचा उपयोग दैनंदिन प्रार्थना व पूजाअर्चा करण्यासाठी करत असावेत.[12]

3)विखुरलेली लेणी :कराडच्या या ठिकाणच्या लेण्यांचा खरे तर समुह नाही. ही सर्व विखूरलेली लेणी आहेत. यातील काही लेणी पश्चिमाभिमुखी असून काही लेणी उत्तराभिमुखी आहेत. या लेणी समुहात लेणी क्र.42 ते 63 यांचा समावेश होतो. या लेण्यामधील काही लेण्यात पाहण्यासारखे किंवा अभ्यासकांना अभ्यासासाठी उपयुक्त असे काहीच नाही.मात्र लेणे क्र.47 मध्ये कराडच्या या लेण्यांमध्ये आजपर्यंत ज्ञात झालेला एकमेव उत्कीर्ण असलेला लेख सापडला आहे. तो लेख पुढीलप्रमाणे आहे, गोपाळपुतस संघमित्रस लेणं देयधम"[13] म्हणजे गोपाळच्या संघमित्र नामक मुलाने हे पुण्यप्रद दान दिले आहे.लेणे क्र.48 हे एक चैत्यगृह आहे. हे चैत्यगृह थोडे वेगळया पध्दतीचे आहे. या चैत्यगृहाचे वैशिष्ट्य म्हणजे या लेण्यात असणाया स्तूपाच्या समोरील बाजूच्या भिंतीवर एक अतिशय सुंदर अशा प्रकारची शिल्पाकृती असल्याची दिसते. या शिल्पाकृतीमध्ये पुरूषाच्या डोक्यावर समोरच्या बाजूला गाठ असलेला फेटा आहे या प्रकारचा फेटा सातवाहनकाळात खोदण्यात आलेल्या इतर लेण्यामध्ये दिसतो.उदा. पितळखोरे, अजिंठे, कार्ले, बेडसे आदी ठिकाणच्या शिल्पांमध्ये असा फेटा दिसतो. याने कटिअंबर नेसलेले असून त्याच्या दोन्ही हातात ज्या वस्तू आहेत त्या वस्तू शिल्प झिजून खराब झाल्याने ओळखता येत नाहीत. या पुरूषाच्या शिल्पाच्या डाव्या बाजूला एका स्त्रीचे शिल्प आहे.ही स्त्री त्या पुरूषाला आलिंगन देण्याच्या पवित्र्यात उभी आहे. या दोन्ही शिल्पांच्या वरच्या बाजूला असणारे शिल्प ओळखता येत नाही.[14]

चचेगांवलेणी :आगाशिवच्या पुढेच चचेगांव आहे. येथील आगाशिव डोंगराच्या रांगेतीलच डोंगरावर काही लेणी आढळतात.यामध्ये एक चैत्यगृह आणि तीन विहार आहेत. यामध्ये कोणत्याही प्रकारची शिल्पे आढळत नाहीत. येथील दगड कच्चा असल्याने लेणी अर्धवट सोडली असल्याची शक्यता आहे.[15]

तामकाणे लेणी :पाटण तालुक्याच्या वायव्य दिशेला साधारणतः 5 कि.मी.अंतरावर तामकाणे नावाचे गाव आहे. या गावच्या पश्चिमेला दोन पुर्वाभिमुखी बौध्द लेणी आहेत. या दोन लेणींपैकी एक विहार व एक चैत्यगृह आहे. येथे कोणत्याही प्रकारचे शिल्पकाम किंवा शिलालेख नाही.लेणी साध्या असून त्यातील चैत्यगृहात छत्र असणारा स्तूप आहे. चैत्यगृहाला लागूनच विहार आहे. लेण्याच्या नैत्य व अग्नेय कोपयात दोन दालने आहेत. या लेण्यांची बरीच पडझड झालेली आहे. यांच्या खोदकामावरून या लेणी कराडच्या लेण्यांच्या समकालीन असाव्यात असे वाटते.[16]

येरफळ लेणी : कराड-पाटण रस्त्यावर पाटणच्या वायव्य दिशेला साधारणपणे दोन ते अडीज किलोमिटर अंतरावर येरफळ नावाचे गाव आहे. या गावत एक लहान चैत्यगृह दोन लहान विहार व एक अर्धवट सोडून दिलेले लेणे असा लेणी समुह आहे. या लेणी डॉ.के.एम.ढवळीकर आणि डॉ.सुरेश जाधय यांनी दिनांक 9 डिसेंबर 1979 ला शोधून काढल्या.[17] काळाच्या ओघात या लेण्यांमध्ये काही गोसाव्यांनी शिवलिंगाची स्थापना केली आणि या लेणी समुहालयात काही मुर्तीशिल्पे आणि वीरगळ आणून ठेवले. मात्र टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठातील काही इतिहास संशोधकांनी या लेणीसमुहाचा अभ्यास करून ही बौध्द लेणी असल्याचा निर्वाळा दिलेला आहे. येथील चैत्यगृह साधे चापाकृती असून त्याचे छत गजपृष्ठाकृती आहे. चैत्याच्या दक्षिणेला दोन खोल्या खोदलेल्या असून चैत्याला लागून असणाया खोलीत बसण्यासाठी ओटा खोदण्यात आलेला आहे.याच्या पुर्व दिशेला एक खोदीव पाण्याचे टाके आहे.[18] येथील स्तूपाचा अण्डपुर्णपणे गोलाकार आहे. या स्तूपाच्या अण्डावरील भागात लाकडी हार्मिका, यष्टी वा छत्र बसवण्यासाठी एक खोबणी तयार केलेली दिसते. यावरून ही लेणी हीनयान काळात खोदलेली असावीत. या लेण्यांच्या व कराडच्या चैत्य लेणे क्र.सहा यांच्या निर्माण काळात फारसे अंतर वाटत नसल्याने हे चैत्य लेणे इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकाच्या पुर्वार्धातील असावे.[19]

समारोप :

सातारा परीसराला फार मोठा प्राचीन इतिहास लाभलेला आहे. या भागातील लेण्यांचे काम हे प्रामुख्याने इसवीसनपुर्व दुसया शतकात सुरू झाले. कऱ्हाडची लेणी विचारात घेता या बाजूस बौध्द धर्माचा चांगलाच प्रसार झाला होता व कहाड हे त्यांचे प्रमुख स्थान होते असे दिसते. कराड पासून चिपळूनकडे जाणरा रस्ता हा त्या काळातही बौध्द भिक्षू वापरत असून या भागात त्यांचे नित्यनियमाने येणेजाणे सुरू असल्याने या भागात त्यांनी

आपल्या निवासासाठी तसेच दैनंदिन प्राथनेसाठी चैत्य व विहार तयार केले होते असे दिसते. याशिवाय या कामांसाठी कव्हाड व या परिसरातील अनेक दानशूर व्यक्ती उदार हस्ते दान करीत असल्याचे दिसते यावरुन या भागात बौध्द धर्माचा मोठा पगडा होता हे प्रतित होते. पुढ हिंदू धर्माचे पुनरूज्जीवन व बाहय आक्रमणांमुळे ज्याप्रमाणे भारताच्या इतर प्रदेशातून बौध्द धर्माचा ऱ्हास झाला तसाच ऱ्हास या भागात झाला.काळाच्या ओघात ही लेणी बौध्द धर्माचे चैत्य व विहार असल्याचे लोकांच्या विस्मृतीत गेले व पुढे लेणी ही पांडव काळात पांडवांनी त्याच्या एक दिवसाच्या निवासासाठी त्यांनी खोदलेली आहेत या अशा प्रकारच्या दंतकथा सांगण्यात येऊ लागल्या. कित्येक लेण्यांमधील स्तूपाची हार्मिका तोडून किंवा काळाच्या ओघात ती नष्ट झाल्यावर या स्तूपाचे रूपांतर शिवलिंगात करून त्याचे पुजन सुरु झाले आहे. ही लेणी कराड परीसराचा अनमोल असा ठेवा असून त्याचे जतन करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

सारांश

सातारा परीसराला फार मोठा प्राचीन इतिहास लाभलेला आहे. या भागातील लेण्यांचे काम हे प्रामुख्याने इसवीसनपुर्व दुसया शतकात सुरू झाले. कऱ्हाडची लेणी विचारात घेता या बाजूस बौध्द धर्माचा चांगलाच प्रसार झाला होता व कऱ्हाड हे त्यांचे प्रमुख स्थान होते असे दिसते. कराड पासून चिपळूनकडे जाणारा रस्ता हा त्या काळातही बौध्द भिक्षू वापरत असून या भागात त्यांचे नित्यनियमाने येणे-जाणे सुरु असल्याने या भागात त्यांनी आपल्या निवासासाठी तसेच दैनंदिन प्राथनेसाठी चैत्य व विहार तयार केले होते असे दिसते. याशिवाय या कामांसाठी कऱ्हाड व या परिसरातील अनेक दानशूर व्यक्ती उदार हस्ते दान करीत असल्याचे दिसते यावरुन या भागात बौध्द धर्माचा मोठा पगडा होता हे प्रतित होते. पुढ हिंदू धर्माचे पुनरुज्जीवन व बाह्य आक्रमणांमुळे ज्याप्रमाणे भारताच्या इतर प्रदेशातून बौध्द धर्माचा ऱ्हास झाला तसाच ऱ्हास या भागात झाला.काळाच्या ओघात ही लेणी बौध्द धर्माचे चैत्य व विहार असल्याचे लोकांच्या विस्मृतीत गेले व पुढे लेणी ही पांडव काळात पांडवांनी त्याच्या एक दिवसाच्या निवासासाठी त्यांनी खोदलेली आहेत या अशा प्रकारच्या दंतकथा सांगण्यात येऊ लागल्या.कित्येक लेण्यांमधील स्तूपाची हार्मिका तोडून किंवा काळाच्या ओघात ती नष्ट झाल्यावर या स्तूपाचे रूपांतर शिवलिंगात करून त्याचे पुजन सुरू झाले आहे. ही लेणी सातारा परीसराचा अनमोल असा ठेवा असून त्याचे जतन करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची

01. जोशी सु.ह.,महाराष्ट्रातील लेणी, डायमंड प्रकाशन, पुणे, 2008, पृष्ठ क्र.01
02. कित्ता, पृष्ठ क्र.01
03. डॉ.दिक्षित दुर्गा(संपा),डायमंड महाराष्ट्र संस्कृतीकोष, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, 2009, पृष्ठ क्र.72
04. डॉ.पाटील अ.ज., कऱ्हाडचा इतिहास, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे यांचेकडे पीएच.डी पदवीसाठी सादर केलेला शोधप्रबंध, जुलै 2011, पृष्ठ क्र.356
05. गुप्ते य.रा.,कराड संदर्भग्रंथ, पी.डी.पाटील गौरव प्रतिष्ठान, कराड, 2004 पृष्ठ क्र.04
06. डॉ.पाठक अ.शं.(संपा) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटीअर सातारा जिल्हा, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, मराठी आवृत्ती (सुधारीत)1999 पृष्ठ क्र.751
07. जेम्स; बर्जेस जेम्स.दि केव्ह टेंपल ऑफ इंडीया आर्किऑलॉजिकल सर्व्हे ऑफ इंडीया, 1880 पृष्ठ क्र.214
08. जोशी सु.ह.उपरोक्त पृष्ठ क्र.16
09. प्रत्यक्ष सर्वेक्षण दि.21 ऑक्टोबर 2017
10. ढवळीकर एम.के., लेट हिनयान केव्हज ऑफ वेस्टर्न इंडीया, डेक्कन कॉलेज, पोस्ट ग्रॅज्यूएट ॲण्ड रिसर्च इन्स्टिटयूट, पुणे, 1984,पृष्ठ क्र.29
11. प्रत्यक्ष सर्वेक्षण दि.21 ऑक्टोबर 2017
12. प्रत्यक्ष सर्वेक्षण दि.21 ऑक्टोबर 2017
13. नागराजू एस, बुध्दीस्ट आर्किटेक्चर ऑफ वेस्टर्न इंडीया, आगम कला प्रकाशन, दिल्ली,1981,पृष्ठ क्र.336
14. प्रत्यक्ष सर्वेक्षण दि.22 ऑक्टोबर 2017
15. डॉ.पाटील अ.ज., उपरोक्तपृष्ठ क्र.355
16. प्रत्यक्ष सर्वेक्षण दि.30 ऑक्टोबर 2012
17. ढवळीकर के.एम., उपरोक्त, पृष्ठ क्र.33
18. प्रत्यक्ष सर्वेक्षण दि.30 ऑक्टोबर 2017

Year 2018-19

शिवाजी विश्वविद्यालय,
कोल्हापुर, महाराष्ट्र

दूर शिक्षण केंद्र

18-19

एम. ए. भाग- 1

हिंदी : अनिवार्य बीजपत्र - 1 सत्र - 1

प्राचीन तथा निर्गुण भक्तिकाव्य

हिंदी : अनिवार्य बीजपत्र - 5 सत्र - 2

सगुण भक्तिकाव्य एवं रीतिकाव्य

(शैक्षिक वर्ष 2018-19 से)

शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर

महाराष्ट्र

दूर शिक्षा केंद्र

हिंदी : अनिवार्य बीजपत्र 1 सत्र 1

प्राचीन तथा निर्गुण भक्तिकाव्य

हिंदी : अनिवार्य बीजपत्र 5 सत्र 2

सगुण भक्तिकाव्य एवं रीतिकाव्य

(शैक्षिक वर्ष 2018-19 से)

एम. ए. भाग–1

© कुलसचिव, शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर (महाराष्ट्र)
प्रथम संस्करण : 2018
एम. ए. भाग 1 (हिंदी : अनिवार्य बीजपत्र-1 और 5)
सभी अधिकार विश्वविद्यालय के अधीन। शिवाजी विश्वविद्यालय की अनुमति के बिना किसी भी सामग्री की नकल न करें।

प्रतियाँ : 600

■

प्रकाशक :
डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर
कुलसचिव,
शिवाजी विश्वविद्यालय,
कोल्हापुर - 416 004.

■

मुद्रक :
श्री. बी. पी. पाटील
अधीक्षक,
शिवाजी विश्वविद्यालय मुद्रणालय,
कोल्हापुर - 416 004.

■

ISBN-978-81-938801-4-2

★ दूर शिक्षा केंद्र और शिवाजी विश्वविद्यालय की जानकारी निम्नांकित पते पर मिलेगी-
शिवाजी विश्वविद्यालय, विद्यानगर, कोल्हापुर-416 004. (भारत)

★ दूर शिक्षा विभाग-विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, नई दिल्ली के विकसन अनुदान से इस साहित्य की निर्मिति की है।

दूर शिक्षा केंद्र
शिवाजी विश्वविद्यालय,
कोल्हापुर

प्राचीन तथा निर्गुण भक्तिकाव्य/
सगुण भक्तिकाव्य एवं रीतिकाव्य
एम. ए. भाग-1
हिंदी : अनिवार्य बीजपत्र-1 और 5

इकाई लेखक

★ **प्रो. डॉ. सुरेश माहेश्वरी**
प्रताप महाविद्यालय, अमलनेर

★ **डॉ. शैलजा माहेश्वरी**
प्रताप महाविद्यालय, अमलनेर

★ **प्रा. अस्लम शेख**
भोगावती महाविद्यालय, कुरुकली

★ **डॉ. शाहीन अब्दुलअजीज पटेल**
शंकरराव जगताप आर्टस् ॲण्ड कॉमर्स, कॉलेज, वाघोली

■ **सम्पादक** ■

प्रा. अस्लम शेख
भोगावती महाविद्यालय, कुरुकली

डॉ. शाहीन अब्दुलअजीज पटेल
शंकरराव जगताप आर्टस् ॲण्ड कॉमर्स,
कॉलेज, वाघोली

इकाई : 3

'रीति काव्यधारा' : कवि बिहारी

सं : आ. रामचंद्र तिवारी, डॉ. रामफेर त्रिपाठी

अनुक्रम-रूपरेखा

3.0 उद्देश्य

3.1 प्रस्तावना

3.2 विषय - विवरण

3.2.1 रीति काव्यधारा

3.2.2 कवि बिहारी जीवन तथा रचनात्मक परिचय

3.2.3 बिहारीकालीन परिस्थितियाँ

3.2.4 काव्य प्रवृत्तियाँ

3.2.5 कवि बिहारी : समग्र अध्ययन

3.3 ससंदर्भ स्पष्टीकरण : दोहे - भक्ति, वियोग शृंगार, प्रकृति, बहुज्ञता, नीति, प्रकीर्ण

3.4 शब्दार्थ

3.5 स्वयं अध्ययन के लिए प्रश्न और उत्तर

3.6 सारांश

3.7 स्वाध्याय

3.8 क्षेत्रीय कार्य

3.9 अतिरिक्त अध्ययन के लिए

3.0 उद्देश्य :

रामभक्ति काव्यधारा के प्रमुख कवि तुलसीदास एवं रामचरितमानस के अध्ययन पश्चात आप इस इकाई में-

- बिहारी का जीवनवृत्त की जानकारी लेंगे।
- बिहारी के साहित्य से परिचित होंगे।
- बिहारीकालीन राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, साहित्यिक परिस्थितियों से अवगत होंगे।
- बिहारीकालीन काव्य प्रवृत्तियाँ ज्ञात होंगी।
- बिहारी के भक्ति, वियोग शृंगार, प्रकृति, बहुज्ञता, नीति, प्रकीर्ण संबंधी दोहों का रसास्वादन कर सकेंगे।
- बिहारी के रीतिकालीन योगदान की जानकारी हासिल कर सकेंगे।
- हिंदी के रीतिकालीन कवि के रूप में बिहारी का महत्त्व जान सकेंगे।

3.1 प्रस्तावना :

प्रस्तुत प्रश्नपत्र की दूसरी इकाई में हमने तुलसी के रामचरित्मानस का अध्ययन किया है। अब हम तीसरी इकाई में कवि बिहारी के काव्य का अध्ययन करनेवाले हैं।

हिंदी साहित्य का उत्तर मध्यकाल (लगभग सन 1643 से 1843 तक) जिसमें सामान्य रूप से शृंगारपरक लक्षण ग्रंथों की रचनाएँ मिलती हैं। इसकाल के नामकरण की दृष्टि से विद्वानों में मतभिन्नता है। मिश्र बंधुओं ने इसे 'अलंकृतकाल' कहा तो आचार्य शुक्ल ने इसे 'रीतिकाल' कहा। पं. विश्वनाथप्रसाद मिश्र इसे शृंगारकाल की संज्ञा से अभिहित करते हैं। हिंदी साहित्य के इतिहास में रीतिकाल का साहित्य एक नवीन प्रकार का साहित्य है। हिंदी साहित्य के आदिकाल में अनेक साहित्यिक गतिविधियों का सम्मिश्रण दिखाई देता है, तो भक्तिकाल में पारलौकिक्ता को ही प्रधानता दी गई। जबकि रीतिकालीन साहित्य में परलोक एवं मोक्ष की अपेक्षा जीवन के प्रति भौतिक दृष्टिकोण को अपनाया गया। रीतिकालीन कवियों में भावुक्ता और कला का अद्‌भुत समन्वय दिखाई देता है। रीतिकालीन कवि ने ही काव्य को शुद्ध कला के रूप में ग्रहण किया। रीतिकालीन कविता न तो धार्मिक्ता का प्रचार थी और न ही सामाजिक, राजनीतिक सुधार का मार्ग। रीतिकालीन कविता अपना साध्य स्वयं थी।

शैली की दृष्टि से संपूर्ण रीतिकाव्य को निम्नलिखित रूप से विभाजित किया जा सकता है।

1. रीतिबद्‌ध काव्य
   - लक्षण लक्ष्यबद्‌ध
   - लक्षण गर्भित
2. रीतिमुक्त काव्य
   - रहस्योन्मुख प्रेमकाव्य
   - विशुद्‌ध प्रेमकाव्य

Year 2019-20

ISBN
ISBN

Shivaji University Kolhapur, Maharashtra

Centre For Distance Education

B. Com. Part I : (Compulsory English) (Semester-I & II)
English For Business Communication

Ability Enhancement Compulsory Course (CBCS)

(Academic Year 2019-20)

SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR

CENTRE FOR DISTANCE EDUCATION

B. Com. Part I

Ability Enhancement Compulsory Course (CBCS)

(Compulsory English)

English for Business Communication

(Academic Year 2019-20 onwards)

(Semester I and II)

Copyright © Registrar,
Shivaji University,
Kolhapur. (Maharashtra)
First Edition 2019

Prescribed for **B. Com. Part I**

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form by mimeogra or any other means without permission in writing from the Shivaji University, Kolha (MS)

Copies : 1,000

Published by:
Dr. V. D. Nandavadekar
Registrar,
Shivaji University,
Kolhapur-416 004.

Printed by :
Shri. B. P. Patil
Superintendent,
Shivaji University Press,
Kolhapur-416 004

ISBN- 978-93-89327-41-0

★ Further information about the Centre for Distance Education & Shivaji University may be obtained from the University Office at Vidyanagar, Kolhapur-416 004, India.

★ This material has been produced out of the Developmental Grant from UGC, Distance Education Bureau, New Delhi.

Centre for Distance Education
Shivaji University, Kolhapur

ADVISORY COMMITTEE

Prof. (Dr.) D. B. Shinde
Vice-Chancellor,
Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) D. T. Shirke
Pro-Vice-Chancellor,
Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) M. M. Salunkhe
Former Hob'ble Vice-Chancellor,
Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University, Nashik.

Prof. (Dr.) K. S. Rangappa
Former Hon'ble Vice-Chancellor,
University of Mysore

Prof. P. Prakash
Additional Secretary,
Distance Education Bureau,
University Grants Commission, New-Delhi.

Prof. (Dr.) Cima Yeole
Git Govind, Flat No. 2,
1139 Sykes Extension,
Kolhapur-416001

Dr. Smt. Bharti T. Patil
I/c. Dean, Faculty of Humanities,
Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) P. S. Patil
I/c. Dean, Faculty of Science and Technology, Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) A. M. Gurav
I/c. Dean, Faculty of Commerce and Management, Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) P. D. Raut
I/c. Dean, Faculty of Inter Disciplinary Studies, Shivaji University, Kolhapur

Dr. V. D. Nandavadekar
Registrar,
Shivaji University, Kolhapur

Shri. G. R. Palase
i/c. Director,
Board of Examinations and Evaluation,
Shivaji University, Kolhapur

Shri. V. T. Patil
Finance and Accounts Officer,
Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) M. A. Anuse
(Member Secretary) Director,
Centre for Distance Education,
Shivaji University, Kolhapur.

■ B. O. S. MEMBERS OF ENGLISH AND LINGUISTICS ■

Dr. S. B. Bhambar, Chairman
Tukaram Krishnaji Kolekar Arts and Commerce College,
Nesari, Tal. Gadhinglaj, Dist. Kolhapur

- **Dr. Akshay Sarvade,**
  Department of English,
  Shivaji University, Kolhapur
- **Dr. M. R. Patil**
  Dr. Ghali College, Gadhinglaj,
  Dist. Kolhapur
- **Dr. Smt. Prabhavati Arvind Patil**
  Vivekanand College, Kolhapur
- **Dr. Sunil Patil**
  Arts & Commerce College, Kasegaon,
  Tal. Walwa, Dist. Sangli
- **Dr. Prashant Kamble**
  Rajarshi Shahu Arts & Commerce College,
  Rukadi, Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur
- **Dr. Namdev Pandurang Khavare**
  Hon. Shri. Annasaheb Dange Arts,
  Commerce & Science College,
  Hatkanangale, Dist. Kolhapur
- **Dr. Rajandra Satyasheel Ponde**
  Willingdon College, Vishrambag, Sangli
- **Prof. (Dr.) Bhagvan S. Jadhav**
  Swami Ramanand Teerth Marathwada
  University, Nanded
- **Prof. (Dr.) Jayprakash A. Shinde**
  Professor and Former Head,
  Department of English,
  Shivaji University, Kolhapur
- **Shri. Sadashiv Pandu Chougule**
  S. B. Khade Mahavidyalaya, Koparde,
  Tal. Karveer, Dist. Kolhapur
- **Dr. Sudhir Nikam**
  B. N. N. College, Bhiwandi,
  Thane-421305
- **Dr. Rajshree Barvekar**
  Department of English,
  Shivaji University, Kolhapur
- **Prin. Dr. R. G. Kulkarni**
  M. G. Kanya Mahavidyalaya, Sangli

INTRODUCTION

Dear Students,

You are doing this course of Ability Enhancement Compulsory English as distance learners. You are studying the same text book which is prescribed for the regular students. But your course book is organised differently to help you study it on your own.

In all, there are 8 modules. They are divided into two parts for two semesters. In Semester I, students are required to study three units on Communication Skills and six units on Reading Comprehension. In the same way you have to study three units on Communication Skills and six units on Reading Comprehension for Semester-II.

Units on Communication Skills will help you enhance your linguistic competence. You will be able to describe objectives, people, places and daily routine. You will also be able to narrate your experiences. Further you will learn to develop your vocabulary and make enquiries and give instructions. Also you will be able to use English for Specific purposes in your actual life situations. Unit on Telephonic Communication will provide you the practical training of how to speak on telephone for various purposes. Units on Reading Comprehension will add to your literary competence. You will study short stories, essays, poems, literary articles based on the experiences of writers of memoirs, one act play etc.

For the purpose of study, the units are developed on the points like Objectives, Introduction, Content, Vocabulary or Terms to Remember, Check your progress, Key to check your progress, Exercises, Summary, List of books for further study, etc.

If you read the Self-Instructional Material given here carefully with great interest, you will be able to develop your own English language and will also get good marks in the examination.

So, we wish you great success and hope that you will enjoy studying this course.

Editors

Writing Team

Author's Name	Unit No
Semester-I	
Dr. Kalpana Gangatirkar Mahaveer Mahavidyalaya, Kolhapur	1
Dr. N. P. Khavare Shri. Annasaheb Dange Arts, Commerce & Science College, Hatkanangale, Dist. Kolhapur	2
Prin. Dr. Y. B. Gonde Arts College, Wagholi, Tal. Koregaon, Dist. Satara	3
Dr. Sunil G. Patil Arts and Commerce College, Kasegaon, Tal. Walwa, Dist. Sangli	4
Semester-II	
Dr. Prashantkumar Kamble Rajarshi Shahu College of Arts and Commerce, Rukadi, Tal. Hatkanangala, Dist. Kolhapur	5
Smt. S. R. Prabhune Mahila Mahavidyalaya, Mangalwar Peth Karad, Dist. Satara	6
Shri. Suhas Raut S. B. Khade Mahavidyalaya Koparde, Tal. Karveer, Dist. Kolhapur	7
Dr. Neeta Jokhe Deshbhakt A. B. Naik Arts and Science College, Chikhli, Tal. Shirala, Dist. Sangli	8

Editors

Dr. N. P. Khavare
Shri. Annasaheb Dange Arts, Commerce
& Science College, Hatkanangale,
Dist. Kolhapur

Dr. S. B. Bhambar
Tukaram Krishnaji Kolekar Arts and
Commerce College, Nesari, Tal. Gadhinglaj,
Dist. Kolhapur

CONTENTS

English For Business Communication

Semester I (Paper A)

Module 1	A) Developing Vocabulary	1
	B) On Saying Please - A. G. Gardiner	18
Module 2	A) Description	28
	B) The Unknown Citizen - W. H. Auden	42
Module 3	A) Narration	48
	B) Panch Parameshvar - Premchand	68
Module 4	A) Kabuliwala - Rabindranath Tagore	91
	B) Offering in the Temple - Desika Pillai	111
	C) Felling of the Bunyan Tree - Dilip Chitre	120

Semester II (Paper B)

Module 5	A) Business Correspondence	129
	B) Why does the Child Cry - Mulk Raj Anand	164
Module 6	A) Telephonic Communication	177
	B) The Necklace - Guy de Maupassant	190
Module 7	A) English for Specific Purposes	208
	B) I Thank You God - Bernard Dadie	228
Module 8	A) War - Luigi Pirandello	235
	B) The Cuckoo - William Wordsworth	249
	C) Let Me Not... - William Shakespeare	257

Module 3

A) Narration

Index

3.0 Objectives

3.1 Introduction

3.2 Presentation of subject matter

3.2.1 Section I

Check your progress

3.2.2 Section II

Check your progress

3.2.3 Section III

Check your progress

3.2.4 Section IV

3.3 Summary

3.4 Terms to remember

3.5 Answers to check your progress

3.6 Exercise

3.0 Objectives:

After studying this unit you will be able to:

1. understand the skill of narration.
2. explain how to talk about past or present incidents, events and experiences.

3.1 Introduction

In the previous Module, you studied 'Description Skill' where you studies that in describing things, places or people what you need is the knowledge of the use of present tense. Likewise, in learning the skill of 'Narration' you need to know the use of or the knowledge of the use of past tense. This skill is important in your social as well as professional life.

3.2 Presentation of subject matter :

I) Narration is used for narrating past experiences. It is also used in news reports and storytelling, usually in some kind of chronological order. It also means any kind of explaining or telling something. We like to listen the stories, especially the scary ghost stories around a campfire. The narrator of a story may be a named character in the story or an outside observer. This narrator or a character or author's persona that tells a story-control everything you know about the characters and the events.

This Narrator can be a FIRST PERSON **narrator** where an "I" (occasionally a "we") <u>speaks from his/her subject position</u>. This kind of **narrator** is usually a character in the story interacting with other characters. We see those interactions through the **narrator's** eyes (point of view) and we can't know the things that the **narrator** doesn't know.

The other type of narration gives us a THIRD PERSON **point of view**. It is told by a narrator who is <u>**not part of the story**</u> and generally uses pronouns such as: he, she, it, they, them, their, him, her, it's, etc.

See for example:

> Vijay was a natural motivator. If an employee was having a bad day, Vijay was there telling the employee how to look on the positive side of the situation.
>
> This really made curious and so I went up to Vijay and asked him, "I don't get it! You can't be a positive person all the time. How do you do it?"
>
> Vijay replied, "Each morning I wake up and tell myself that I have two choices today: I can choose to be in a good mood or I can choose to be in a bad mood.
>
> And every day, I choose to be in a good mood. Each time something bad happens, I

choose to learn from it."

"Yeah, right, it's not that easy," I replied.

OR

Avinash was a shy but mentally disabled boy. He had no close relative when his mother died. When he retired to an orphanage, a teenage boy named Dilip became his friend. It was only Dilip who used to talk to him, take care of him. He taught him first learning lessons and also taught him the skills of gardening. Meanwhile, Dilip started taking Avinash to a restaurant across the street and near a hardware store. When Avinash saw Manda, the tough manager of the hardware store, he falls in love with her. He began leaving flowers for her in front of the store at the early daybreak. Although Manda doesn't find who is giving her flowers, the unexpected daily gift of beautiful flowers made her happy.

Let's start with these interesting stories:

What is the difference between the narrations of these two stories?

1) In the first story, the narrator (using the first-person pronoun 'I') is a character in the story. We can hear and see only what the narrator hears and sees.

2) In the second story, the narrator is an outside observer and plays no part in the story but can tell us what all the characters are thinking and feeling. He indirectly tells us that Santosh is shy and mentally disabled.

3) Though the narrator of the second story is not a part of the story, he/she knows everything. He/she knows all the details about the character (Avinash) and reveals him to us. Interesting, isn't it?

When you read newspapers you must see that many of the news items/news reports do tell something that has happened in the past especially happened on the last day. The reporter narrates it from his point of view.

You can also narrate some personal experiences or report some past happenings (as you find in news reports).

Read the following newsreport for example:

To spread awareness of the importance of wearing helmets among two-wheeler riders, yesterday police observed a road safety rally. It was held as part of the 'Road Safety Week' observed throughout the district.

Around 400 police personnel and 200 riding enthusiasts from different biker groups took part in the rally. It was jointly flagged off at the police headquarters by the police commissioner.

Over 1600 helmets and masks were distributed to the police personnel during the rally. Sensitizing locals on following traffic rules and regulations from a smooth and safe ride, the participants also appealed to the motorists and pillion riders to wear helmets, for their own safety.

Making an appeal to everyone to follow rules, commissioner said, "Following traffic rules is for our own security and the security of our loved ones."

This is narrated by a reporter making use of simple past tense. e.g.

Observed	was held
took part	was jointly flagged off
were distributed	appealed

In such kind of narrations, we find the use of **past tense.** You know that a construction turns into past tense either by using verb forms as **was/were** or is regularly formed in by attaching–<u>ed</u> to the main verb or by using the past participle of the main verb.

For example:

i) The last train **<u>reached</u>** the Orange City in time. (to reach (v) – reached (simple past))

ii) Shweta **<u>received</u>** a letter from the employment office a week ago. (to receive (v) – received (simple past))

iii) Sachin **<u>earned</u>** ten thousand rupees in his first attempt of the negotiations. (to earn (v) – earned (simple past))

ISBH

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर, महाराष्ट्र

दूरशिक्षण केंद्र

एम. ए. भाग-२ : मराठी

सत्र ३ : अभ्यासपत्रिका क्र. १०.१

सत्र ४ : अभ्यासपत्रिका क्र. १४.१

वाङ्मयीन संस्कृती

(शैक्षणिक वर्ष २०१९-२०२० पासून)

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

वाङ्मयीन संस्कृ
एम.ए.भाग २ : म
अभ्यासपत्रिका क्रमांक १०.१ व १४

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक आणि शीर्षक
सत्र पहिले : अभ्यासपत्रिका क्रमांक १०.१ : वाङ्मयीन संस्कृती	
डॉ. अनिल वळवी आर्टस अॅण्ड कॉमर्स कॉलेज, नागठाणे	१. संस्कृती संकल्पना स्वरूप
प्रा. बिपीन नारायण वैराट शंकरराव जगताप आर्टस अॅण्ड कॉमर्स कॉलेज, वाघोली	२. समाज, संस्कृती आणि वाङ्मय यांच्यातील अनुबंध
डॉ. धनंजय होनमाने क्रांतिअग्रणी जी.डी. बापू लाड महाविद्यालय, कुंडल	३. वाङ्मयीन संस्कृतीचे घटक (पारंपरिक)
डॉ. सुवर्णा नामदेव पाटील मो. प. पाटील महाविद्यालय, बोरगांव, जि. सांगली	४. वाङ्मयीन संस्कृतीचे घटक (आधुनिक
सत्र दुसरे : अभ्यासपत्रिका क्रमांक १४.१ : वाङ्मयीन संस्कृती	
प्रा. सीमा मुसळे इन्स्टीट्यूट ऑफ डिस्टन्स अॅण्ड ओपन लर्निंग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई	१. वाङ्मयीन अभिरूची
डॉ. प्रशांत नागावकर यशवंतराव चव्हाण (केएमसी) कॉलेज, कोल्हापूर	२. वाङ्मयीन संस्कृती संघर्ष
प्रा. शांताराम कांबळे जयवंत महाविद्यालय, इचलकरंजी	३. सामाजिक प्रबोधनासाठी वाङ्मयीन संस्कृतीचे योगदान
प्रा. जयकुमार चंदनशिवे कन्या महाविद्यालय, मिरज	४. मराठी वाङ्मयीन संस्कृतीची स्थित्यं

संपादक

डॉ. धनंजय होनमाने
क्रांतिअग्रणी जी.डी. बापू लाड महाविद्यालय,
कुंडल

प्रा. (डॉ.) गोपाळ गावडे
महावीर महाविद्यालय, कोल्हापूर

वाङ्मयीन संस्कृती
एम.ए.भाग २ : मराठी
अभ्यासपत्रिका क्रमांक १०.१ व १४.१
२०१९ पासून होणाऱ्या परीक्षासाठी

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)
प्रथमावृत्ती : २०२०
एम. ए. भाग-१ करिता
सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकारे नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : ५००

प्रकाशक :
डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर : ४१६ ००४

मुद्रक :
श्री. बी. पी. पाटील
अधीक्षक,
शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,
कोल्हापूर : ४१६ ००४

ISBN- 978-93-89327-51-9

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ यांच्याशी संबंधित माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल : शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे
मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के
प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. साळुंखे
माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा
माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश
अतिरिक्त सचिव-II,
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले
गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील
प्रभारी अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव
प्रभारी अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील
प्रभारी अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत
प्रभारी अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. जी. आर. पळसे
प्रभारी संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील
वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)
संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अध्यक्ष : डॉ. दत्तात्रय मल्लू पाटील
डॉ. घाळी कॉलेज, गडहिंग्लज, जि. कोल्हापूर

- प्रा. (डॉ.) रणधीर शिंदे
  मराठी विभागप्रमुख,
  शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे
  छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. शहाजी जगन्नाथ पाटील
  पद्मभूषण वसंतरावदादा पाटील कॉलेज, तासगाव,
  जि. सांगली
- डॉ. सुभाष गणपती जाधव
  दत्ताजीराव कदम आर्ट्स, सायन्स अँण्ड कॉमर्स कॉलेज,
  इचलकरंजी, जि. कोल्हापूर
- डॉ. प्रभाकर पवार
  मुधोजी कॉलेज, फलटण, जि. सातारा
- प्राचार्य डॉ. आर. के. शानेदिवाण
  श्री. शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर
- डॉ. अरुण कृष्णा शिंदे
  नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँण्ड कॉमर्स, कोल्हापूर
- डॉ. उदय रामचंद्र जाधव
  शहाजीराजे महाविद्यालय, खटाव, जि. सातारा
- प्रा. (डॉ.) दासू वैद्य
  मराठी विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
  विद्यापीठ, औरंगाबाद
- डॉ. नंदकुमार विष्णू मोरे
  मराठी विभाग,
  शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- प्रा. (डॉ.) गोपाळ ओमाणा गावडे
  महावीर महाविद्यालय, कोल्हापूर
- श्री. के. एस. अटकरे
  कैलास पब्लिकेशन, औरंगपुरा, औरंगाबाद

संपादकीय

. 'वाङ्मयीन संस्कृती' ही अभ्यासपत्रिका एम. ए. भाग-२ च्या सत्र-३ साठी आहे. या अभ्यासपत्रिकेमध्ये १. संस्कृती संकल्पना स्वरूप, २. समाज, संस्कृती आणि वाङ्मय यांच्यातील अनुबंध, ३. वाङ्मयीन संस्कृतीचे घटक (पारंपारिक), ४. वाङ्मयीन संस्कृतीचे घटक; तसेच 'वाङ्मयीन संस्कृती' ही अभ्यासपत्रिका एम. ए. भाग-२ सत्र-४ साठी आहे. या अभ्यासपत्रिकेमध्ये १. वाङ्मयीन अभिरूची, २. वाङ्मयीन संस्कृती संघर्ष, ३. सामाजिक प्रबोधनासाठी वाङ्मयीन संस्कृतीचे योगदान, ४. मराठी वाङ्मयीन संस्कृतीची स्थित्यंतरे इत्यादी घटकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. प्रस्तुत स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये अभ्यासक्रमासाठी नियुक्त कलाकृतींचे घटकनिहाय लेखन केलेले आहे. प्रत्येक घटकाचे लेखन अभ्यासपूर्णरीतीने व आकलनसुलभ भाषेत केलेले आहे. घटकाच्या प्रारंभी उद्दिष्टे नमूद केलेली असून उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी प्रस्तुत घटकलेखनातील विषय विवेचन व मूल्यमापन आपणास दिशादर्शक आहे. अभ्यासक्रमासाठी नियुक्त केलेल्या पुस्तकांचा आशय व्यापक असून त्यांचा सूत्रबद्ध आढावा घेण्याचा प्रयत्न घटकलेखनामध्ये केलेला आहे.

या पुस्तकामध्ये विविध घटकांच्या विवेचनात अचूकता आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. परंतु त्यामध्ये काही उणिवा असल्यास वाचक व विद्यार्थ्यांनी त्या आमच्या निदर्शनास आणून द्याव्यात. त्याचा उपयोग पुढील आवृत्ती अधिकाधिक सुधारित करण्यासाठी निश्चितपणे होईल. सदर पुस्तक पूर्ण करण्यासाठी घटकलेखकांनी जे परिश्रम घेतले. पुस्तक प्रकाशनासाठी शिवाजी विद्यापीठाचे प्रशासकीय अधिकारी, कर्मचारी, दूरशिक्षण विभागातील सर्व अधिकारी व कर्मचारी यांनी जे परिश्रम घेतले त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार.

■ संपादक ■

डॉ. धनंजय होनमाने
क्रांतिअग्रणी जी.डी. बापू लाड महाविद्यालय,
कुंडल

प्रा. (डॉ.) गोपाळ गावडे
महावीर महाविद्यालय, कोल्हापूर

घटक क्रमांक २

समाज, संस्कृती अणि वाङ्मय यांच्यातील अनुबंध

समाज, संस्कृती आणि वाङ्मय यांच्यातील अनुबंध

उद्दिष्टये :

* समाज, संस्कृती आणि वाङ्मय संकल्पना स्पष्ट करणे.
* समाज, संस्कृतीची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करणे.
* समाज, संस्कृतीचा अनुबंध स्पष्ट करणे.
* समाज, वाङ्मय यांचा अनुबंध स्पष्ट करणे.
* वाङ्मयाच्या अध्ययनात समाज, संस्कृती ह्या संकल्पनांचे महत्त्व अधोरेखित करणे.
* वाङ्मयाचे बदलते रूप अभ्यासणे.

प्रास्ताविक

समाज संस्कृती आणि वाङ्मय ह्या तिन्ही संकल्पना मानव केंद्रीत संकल्पना आहेत. ह्या तिन्हींतील अनुबंधाचा अभ्यास करीत असताना त्यांच्यातील अन्योन्य साधारण संबंधांचा अभ्यास अपेक्षीत आहे. समाज, संस्कृती आणि वाङ्मय ह्या संकल्पना रचनात्मक गुण-वैशिष्ट्यांमुळे एकमेकांमध्ये संलग्न असलेल्या जाणवतात. समाज स्वतः आपल्या सोयीसाठी सुरक्षतेसाठी जगण्याची एक रीत अवलंबवितो. ती रीत संस्कृतीच्या रूपाने प्रकट होते. तर वाङ्मय निर्मिती देखील समाजाचीच निर्मिती असल्याने संस्कृती आणि वाङ्मय मानवी जीवनाशी घनिष्ठ सबंध दर्शवितात. वाङ्मयातही समाज आणि संस्कृतीचे प्रतिबिंब पडल्याशिवाय राहत नाही सामाजिक आणि सांस्कृतिक पर्यावरणात साहित्य निर्मिती होत असल्याने वाङ्मयात होत असणारी अभिव्यक्ती तिच्या माध्यमातून व्यक्त होणाऱ्या जाणिवा, आशय हा संस्कृतीजन्य व सामाजिक असतो. वाङ्मयाची निर्मितीच समाजासाठी होत असल्याने वाचक नसेल तर त्या साहित्य निर्मितीला काही अर्थ उरणार नाही. समाजाची बौद्धिक, मानसिक आध्यात्मिक गरज लक्षात घेऊन वाङ्मय निर्माण होते. वाङ्मय निर्मिती ही समाजाची ज्ञानक्रिया असते. समाजाच्या ज्ञानाचा एक स्रोत म्हणजे वाङ्मय असते.

विशिष्ट भूप्रदेशावरील समाज ही वेगळ्या अशा संस्कृतीमुळे सिध्द होतो. प्रत्येक संस्कृती त्या त्या समाजाचा अविभाज्य भाग असतो. तिचे संवर्धन, रक्षण आणि परीवर्तन प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष समाज करीत असतो. तर संस्कृतीच्या माध्यमातून समाजाचे क्षमता विकसन व नियमन घडत असते. संस्कृतीतील चढ-उतार, परीवर्तन वाङ्मयावर प्रभाव टाकीत असतात. भाषेच्या माध्यमातून समाज, संस्कृती आणि वाङ्मय एका सूत्रात गुंफले

जातात. वाङ्मयाच्या चांगल्या आकलनासाठी संस्कृती आणि समाजाचे सखोल अध्ययन आवश्यक आहे त्यासाठी आपण समाज, संस्कृती आणि वाङ्मय यांच्यातील अनुबंध पाहू या.

❊ विषय विवेचन

❊ समाज, संस्कृती अनुबंध

समाज, संस्कृती या संकल्पनांमधील अनुबंध अभ्यासत असताना ह्या संकल्पना समजावून घेणे गरजेचे आहे. त्या अभ्यासताना ह्या संकल्पना समजावून घेणे गरजेचे आहे. त्या संकल्पनांचा अर्थ जाणून घेणे महत्त्वाचे आहे. ह्या दोन्ही संकल्पनांच्या रचनांतर्गत गुणवैशिष्ट्यांमुळे दोहोंमधील अनुबंधाची वीण घट्ट असलेली जाणवते. व्यक्ती आणि समाज यांना एका आंतरिक सूत्राने संस्कृती बांधत असते. नवनिर्मितीस समाजाला प्रोत्साहन देत असते. सतत विविध समाजोपयोगी अनुकूल बदलांचा स्वीकार संस्कृती करत असते. त्याला व्यापक स्वरूप देते. ह्यात सातत्य समाजाच्या माध्यामातून राहत असते. कारण संस्कृती देखील समाजाचीच निर्मिती असते. तर संस्कृतीमुळे समाजाला सुख, समृध्दी, परंपरा प्राप्त होते. अशा समाज आणि संस्कृतीच्या अनुबंधाच्या अधिकतम स्पष्टतेसाठी समाज, संस्कृती ह्या समाजशास्त्रीय संकल्पना स्पष्ट करू.

समाज

सामान्यपणे आपण आपल्या रोजच्या व्यवहारात 'समाज' हा शब्द नेहमीच वापरत असतो. पण समाज हा शब्द प्रत्येक वेळेस, वेगवेगळ्या ठिकाणी, प्रसंगानुरूप बदलणाऱ्या अर्थाने वापरतो. उदा. हिंदू समाज, शीख समाज, जैन समाज असा जेव्हा आपण उल्लेख करतो; त्यावेळी आपणास तो धर्म अभिप्रेत असतो. भारतीय समाज, रशियन समाज असा जेव्हा आपण शब्द प्रयोग करतो. त्यावेळी, समाज हा शब्द देशवाचक असतो. महाराष्ट्रीयन समाज, गुजराती समाज, राजस्थानी समाज असा जेव्हा आपण उल्लेख करतो त्यावेळी प्रादेशिक संदर्भाने समाज शब्द येतो. तर ब्राम्हण समाज, कोळी समाज, मराठा समाज असा उल्लेख करतो त्यावेळी 'समाज' शब्दाचा जातीचा संदर्भ अभिप्रेत असतो. याचाच अर्थ आपण 'समाज' शब्द हा रोजच्या जीवनात विविध अर्थाने वापरतो. परंतु सामाजिक अर्थाने ह्या संकल्पनेला व्यापक अर्थ आहे, समाज म्हणजे केवळ मानवाचा समूह नव्हे, तर तो एक सामाजिक संबंधाची व्यवस्था निर्मिती असते, समाजाची संकल्पना अधिक स्पष्ट होण्यासाठी व्याख्या पाहू.

१. मॅक आयव्हर –'' सामाजिक संबंधाचे जाळे म्हणजे समाज होय''

(Society is a System of usages and procedures of authority and mutual aid, of many groupings and divisions of control of human behaviour and of liberties, this ever changing complex system we call society)

२. मॅकायव्हर आणि पेज –''अधिकार आणि पारस्परिक मदत, विविध गट आणि विभाजन, मानवी वर्तनावरील नियंत्रण आणि स्वातंत्र्य याबाबतच्या रूढी आणि रिती-रिवाजांची सातत्याने बदलत राहणारी गुंतागुंतीची व्यवस्था म्हणजे समाज होय.'' (Society is a system of usages and procedures of authority and mutul aid of many groupings and divisions of control of human behaviour and of liberties this ever changing complex system we call society)

३. राईट – "समाज म्हणजे केवळ व्यक्तींचा समूह नाही, तर समूहात राहणाऱ्या व्यक्तींच्या संबंधाची ती एक व्यवस्था आहे."

(it is not a group of people it,is the system of relationship that exists between the individals of the group')

४. जे.एफ. गिलिन – ' ज्यांचे हेतू समान आहेत, जे एका प्रदेशात एकत्रित राहतात, ज्यांची जीवन पद्धती समान आहे,मनात एकत्वाची जाणीव आहे व या सर्वांमुळे आपण इतरांपासून वेगळे आहोत असे मानणाऱ्या व्यक्तींचा मोठ्यात मोठा तुलनात्मकदृष्ट्या कायम स्वरूपाचा समूह म्हणजे समाज"

(A society is the largest Relatively permanent group of people who share common interests, common territory, common mode of life and a common spirit corps or belong in gaess where by they distinguish themselves from outsiders)

५) मॉरिस गिन्सबर्ग – " विशिष्ट संबंध वर्तनाचे प्रकार यांनी एकत्रित बांधल्या गेलेल्या व्यक्तींचा समूह म्हणजेच समाज व्यक्तींचा समूह म्हणजे समाज होय. यामुळे अशा तऱ्हेचे संबंध ठेवणाऱ्या किंवा वर्तनाचे इतर प्रकार आचरणाऱ्या व्यक्तींपासून त्या समाजातील व्यक्ती वेगळ्या दिसतात."(A Society is a collection of indivduals united by certion relations or Modes of behaviour which mark them off from others who do not enter into those relations or who differ from them in behaviour.)

६) गिडिंग्ज – "समाज हा व्यक्तींचा समूह आहे. संघटना आहे. यातील व्यक्तींचे संबंध औपचारिक असून परस्पर सहकार्याच्या भावनेने त्या व्यक्ती बध्द असतात." (Society is the union itself the organization, the sum of fomal relations, in which associating individuals are bound together)

७) टिशलर, व्हायटन आणि हंटर – "समाज म्हणजे व्यापक व सर्वसमावेशक अशी प्रत्यक्षात अस्तित्वात असणारी एक सामाजिक व्यवस्था होय. समाजात बहुतांशी सदस्यांची भरती करण्याची अंतर्गत व्यवस्था असते, ती पिढ्यान् पिढ्या टिकून राहते. समाजाला स्वतःची सर्व सदस्यांसाठी समान अशी संस्कृती आणि विशिष्ट भूप्रदेश असतो. (Society is the largest and most inclusive social system that exists. A society recruits most of its members from within, sustains itself across generations shares a culture and occupies a territory)

अशाप्रकारे वेगवेगळ्या विचारवंतानी 'समाज' संकल्पनेच्या अनेक व्याख्या केलेल्या आढळतात. ह्या सगळ्या व्याख्यांच्या अभ्यासांती असे स्पष्ट होते, की समाजाच्या विविध पैलूवर प्रकाश टाकण्याचे काम प्रस्तुत व्याख्यांमध्ये झाले आहे. समाज हा व्यक्तींचे केवळ एकत्रीकरण नसते तर परस्पर संबंधाची ती एक व्यवस्था असते. त्या सामाजिक संबंधाच्या व्यवस्थेलाच 'समाज' म्हणतात. समाज संकल्पनेचा 'अमूर्त' आणि 'मूर्त' या दोन दृष्टीने विचार करावा लागेल. कारण सामाजिक संबंधाचा जेव्हा आपण उल्लेख करतो, त्यावेळी त्याचे प्रत्यक्ष निरीक्षण करू शकत नाही. केवळ मानवी वर्तनाचा अभ्यास करून अनुमान काढता येतात. 'मूर्त' दृष्टीने

समाजाचा विचार करताना निश्चित भूप्रदेशावर वास्तव्य करणारा समूह अथवा लोकांचे संघटन म्हणजे 'समाज' असे म्हणता येईल. अशा समाजाला एक स्वतःशी अशी संस्कृती असते. इतर समाजातील व्यक्तीपेक्षा आपण वेगळे आहोत याची जाणिव असते. जन्मापासून मृत्यूपर्यंत मनुष्य त्याच्या समूहाचा किंवा समाजाचा क्रियाशील सदस्य होण्यासाठी, सर्व सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्य आत्मसात करतो. समाजात त्यानुसार तो विविध भूमिका पार पाडतो. स्वतः समाजात, संस्कृतीत योग्य मानले जाणारे वर्तन, अभिवृत्ती मूल्य स्वीकारतो. त्यातून संपूर्ण समाजाची पर्यायाने त्या समूहातील मानवाची जीवन पद्धती निश्चित होते. त्याला इतर सर्व मानवेत्तर वेगळेपण लाभते. ही जीवन पद्धती म्हणजेच त्या समाजाची पर्यायाने त्या समूहातील मानवाची जीवन पद्धती निश्चित होते. त्याला इतर सर्व मानवेत्तर वेगळेपण लाभते. ही जीवन पद्धती म्हणजेच त्या समाजाची 'संस्कृती' म्हणता येईल. प्रत्येक समाजाची स्वतःची वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती असते. संस्कृती हा समाज रचनेचा अविभाज्य भाग असल्याने समाज संस्कृती अनुबंधाचा अभ्यास करीत असताना संस्कृती संकल्पना समजावून घेणे अपरिहार्य ठरते.

संस्कृती : संस्कृती हा शब्द इंग्रजीतील ' Culture आणि Civilization यांचा पर्यायी प्रतिशब्द आहे. Culture हा शब्द 'Colere' (to cultivate or Instruct) या लॅटिन धातूपासून तयार झाला आहे. 'Colere' म्हणजे सुधारणे, शिकविणे. 'Colere' पासून 'Cultus' हे लॅटिन नाम तयार झाले. 'Cultus' म्हणजे संस्करण अथवा अभ्यसन (Cultivation or training) व्यापक अर्थाने संस्कृती म्हणजे अभ्यासित किंवा संस्कारित असा होतो. मराठीमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या 'संस्कृती' शब्दाचा अर्थ असा आहे की, 'सम' म्हणजे चांगले आणि 'कृति' म्हणजे आचार विचार. म्हणजे संस्कार होय. संस्कृतीच्या विचारवंतांनी काही व्याख्या केलेल्या आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे–

१) सर एडवर्ड बी. टायलर : "संस्कृती ही एक अशी संकीर्ण समग्रता आहे की, ज्यात ज्ञान, श्रद्धा, कला, नीती, कायदा, रूढी या व अशाच इतर घटकांचा व सवयींचा समावेश होतो आणि या गोष्टी व्यक्तीने समाजाचा सभासद या नात्याने संपादित केलेल्या असतात." (Culture is that complex whole which includes knowledge, beliefs, art, morals customs and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society)

२) राल्फ पिडिंग्टन : "ज्या भौतिक व बौद्धिक उपकरणांच्या साहाय्याने लोक आपल्या जैविक व सामाजिक गरजा भागवितात आणि पर्यावरणाशी आपले अनुसंधान साधतात. त्या उपकरणांचा समुच्चय म्हणजे त्या लोकांची संस्कृती होय." (The Culture of a people may be defined as the sum total of the material and intellectual equipment where by they satisfy their biological and social needs and adapt themselves to their environment.)

३) हॉर्टन आणि हंट : "ज्याचे सामाजिक अध्ययन होते आणि ज्यात समाजातील सदस्यांचा सहभाग असतो. असे सर्व काही म्हणजे संस्कृती होय." (Culture is everything which is socially learn at and shared by the members of society.)

४) रॉबर्ट मॅक आयव्हर आणि चार्ल्स पेजस : "संस्कृती हा आपल्या जीवनांचा आणि विचारांचा एक प्रकार असून दैनंदिन आंतरक्रिया कला, साहित्य, धर्म, करमणूक आणि आनंद यांचे सहजपणे केले जाणारे

19-20

हिंदी लघुकथा के विविध आयाम

(प्रयोजनमूलक हिंदी तथा हिंदी में रोजगार के अवसर)

संपादक मंडल अध्यक्ष

डॉ. आफ़ताब अनवर शेख

कार्यकारी संपादक

डॉ. शेख मोहम्मद शाकिर

डॉ. बाबा शेख

हिन्दी लघुकथा के विविध आयाम

(प्रयोजनमूलक हिन्दी तथा हिन्दी में रोजगार के अवसर)

संपादक मंडल अध्यक्ष

डॉ० आफ़ताब अनवर शेख

कार्यकारी संपादक

डॉ० शेख मोहम्मद शाकिर

डॉ० बाबा शेख

इण्टरनेशनल पब्लिकेशन

कानपुर (भारत)

66. हिंदी के क्षेत्र में रोजगार के अवसर 244
डॉ. बेबी श्रीमंत खिलारे
67. हिंदी लघुकथा में विषय वैविध्य 247
डॉ. सौ. शोभा एम. पवार
68. हिंदी लघुकथा साहित्य : विकासक्रम 251
डॉ. दत्तात्रय येडले
69. हिंदी लघुकथा 254
ज्योति जैन
70. प्रयोजनमूलक हिंदी तथा हिंदी में रोजगार के अवसर 256
डॉ. शहाबुद्दीन नियाज मुहम्मद शेख
71. रोजगार के अवसर हिन्दी एवं प्रयोजनमूलक हिन्दी 259
प्रो. बसोरीलाल इनवाती
72. हिन्दी लघुकथा में व्यक्त राजनीतिक व्यंग्य 263
डॉ. बेवले ए. जे.
73. हिंदी लघुकथा में विषय वैविध्य 268
डॉ. मोहम्मद शाकिर शेख
74. हिंदी लघुकथाओं में सामाजिक समस्याएँ 270
प्रा. डॉ. रेविता बलभीम कावळे
75. शंकर पुणतांबेकर की लघुकथा में चित्रित व्यंग्य 273
डॉ. रमेश संभाजी कुरे, प्रा. लुटे मारोतीभारतराव
76. राजेंद्र यादव कृत 'घर की तलाश' लघु कथा में समसामायिक बोध 278
प्रा. डॉ. शेख मोहसीन रशीद
77. आधुनिक काल से पूर्व विश्व साहित्य में लघुकथाओं की परम्परा 281
डॉ. श्रीमती संध्या खरे
78. हिंदी कहानी में संविधानिक मूल्य 284
डॉ. मिलिंद बनकर
79. हिंदी लघु कथा में चित्रित नैतिक मुल्य 288
डॉ. शाहीन अब्दुल अजीज पटेल
80. हिंदी लघुकथाओं में नारी विमर्श 291
डॉ. मेदिनी अंजनीकर
81. हिंदी लघुकथा में नैतिक मूल्य 295
सरिता दास
82. कैलास बनवासी की कहानी में बदलते गाँव एवं किसानी संस्कृति का परिवेश 298
डॉ. प्रिया ए.

79

हिंदी लघु कथा में चित्रित नैतिक मुल्य

डॉ शाहीन अब्दुल अजीज पटेल

मानव जीवन से संबंधित सभी तत्व साहित्य निर्माण का कारण बनते हैं! जीवनयापन करते समय समाज द्वारा निर्धारित नीतितत्वों का वहन मानव धर्म बन जाता है! इस निर्वाह में एक ही उददेश निहीत होता है कि स्वंय के आचरण से समाज तंदरुस्त रहे! समाज उन्नती के लिए यंह निहायत जरुरी और अहम बन जाता है! नीति तत्वों का वहन मनुष्य के आचार, विचार और व्यवहार में प्रामाणिकता के साथ होना लाजमी, अनिवार्य है! उन्नत विचारों को श्रेष्ठ आचारण सहित व्यवहार में लाना पुष्ट समाज निर्मीती प्रकिया का महत्वपूर्ण अंग है! साहीत्य जगत में इस अंग का उत्तरोतर विकास समाज निर्मीती प्रक्रिया की रीढ की हडडी है! हिंदी के लघुकथाकार अपनी लेखनी के माध्यम सें नैतिक मूल्य की कौंध निर्माण में सिंध्दहस्त हैं साथ ही साथ अनैतिक आचरण पर फटकार भी लगाते हैं!

गजेंद्र नामदेव अपनी 'क्या ॲप है' इस लघु कथा में कहते हैं "जो कोसो दूर हैं उनसे जुडाव की बातें हो रही हैं और जो सामने सशरीर साक्षात बैठा है उसकी कोई कींमत नहीं, क्या तकनीक है, वहा क्या ॲप है!"1

भारतीय संस्कतति अतिथि देवो भव वाली संस्कतति है! अतिथि के आतिथ्य में हमें अपनी पालकें बिब देने का आदेश है मगर आधुनिक तकनीक के चकव्हुह में जकडा इन्सान व्हॉटसअप के माध्यम से दुनिया के दूसरे कोने में बैठे व्यक्ति से यंत्रिक राब्ता कायम करता है और असे भावनिक समझ बैठने की भूल करता है! इस कथा में मेंजबान पति पत्नी अपने व्हॉटसअप पर इतने मसूर हैं कि आए हुए महमान को निगाह उठाकर देखने भर का समय उनके पास मयस्सर नहीं उलटे आए हुये मेहमान को परामर्श देते हैं कि एक स्मार्ट फोन खरीद ले और इस ॲप को डाउनलोड करे और अगली बार आने से पहले व्हॉटसप पर आने की इत्रला दे! नामदेव जी ने अपनी कथा के माध्यम से समाज को नैतिक द्वष्टि से सचेत करने कर सतुल्य प्रयत्न किया है!

नैतिक आचरन के मूल्य पाठ में हमें यही सीख आटोपांत दी गई कि जिस चीज की चाहत हम स्वंय के लिये करते हैं, सामनेवाले व्यक्ति के लिए भी हमारे विचारों की उँचाई उतनी ही हो! अर्थात जितना अच्छा, उँचा, बेहतर, लाभदायी विचार हम अपने हक में करते है, हमें अपने अधिनस्त व्यक्ति के लिए भी उन्हीं विचारो को अमल में लाना होगा! लेकीन उमूमन देखा यह गया है कि हम स्वयं के लिए सबसे बहतर चाहते हैं और हमारी मन्शा हमरे अधिन्सा पर थौप देते हैं "सशक्तिकरण" इस लघुकथा में सम्यक मित्र ऐसी ही एक मालकीन का चित्रण करते हैं जो गर्भवती होने के कारण अपने अफसर से लड़झगड़ कर महिला अधिकार और आयोग का

धौंस जमाकर स्वंय के लिये ब्र माह की ब्नटटी मंजूर करती है, लेकिन वहीं उसके घर की गर्भवती नौकरानी से कहती है कि ष्पर वर कुध नहीं, कल से या तो अपनी लडकी को भेजो या सीधे–सीधे आ जाओं काम पर'2' हमारा अंत सौंदर्य हमारी नैतिकता, हमारे उच्च विचार ऐस समय हाशिए पर आ जाते हैं और हम सामनेवाले की मजबुरी की तह तक नहीं पहुंचते यहॉं हमारा स्वार्थ सर्वोपरी होता है। नैतिकता की तिलांजली दी जाती है।

21वी सदी में हमारी नैतिकता इतनी मर चुकी है। रुपये पैसे की आंधी दौड ने हमें विचारों से इतना हकीर और नाकारा बना दिया कि आज हम किसी की मौत और मययत से भी फायदे की सोच को अपना चुके हैं 'क्षतिपुर्ती' में हरिश करमचंदानी लिखते हैं कि 'इन्सपेक्टर शर्मा की मघ्त्यु से जो रिक्त स्थान हुआ है सो मिस्टर माथुर का प्रमोशन तुरंत हो जायेगा।'3' रुपया, पैसा, पद, प्रतिष्ठा की इस आंधी दौड नें हमारी नैतिकता का इतना अधपतन कर दिया कि किसी की मौत में भी हमें हमारा फायदा नजर आने लगा। इन उदाहरने द्वारा लेखक हमारे अंतस को झिंझोडने का प्रयास कर रहा है।

आजादी से पहले हम अपने वजूद को सिध्दू करने के लिए नैतिकता का दामन पकडे, अहिंसा को हथियार बनाए स्वाधीनता आंदोलन में कूद पडे। राष्टप्रेमी सेनानियोने अपने नैतिक धैर्य का हर चरन पर प्रमाण दिया. स्वतंत्रता सेनानियों की खुददारी,दिलेरी प्रखर राष्ट्रप्रेम बलिदान के जलवों से हमारा इतिहास भरा पडा हैं जिसकी गवाही 'देशद्रोही' कथा में स्वंय तिरंगा दे रहा है। इस कथा में तिरंगे ने भारतीयों के बलिदान को मददेनजर रखते हुए एक देशद्रोही राजनेता से स्वंय कहा "मैं स्वतंत्रता सेनानियों के बलिदान को कलंकित नहीं करना चाहता।"4 अर्थात हमारा राष्ट्रीय परचम भी नैतिक अधपतन हुए राजनेता से लहराना नहीं चाहता उसने सेनानियों के बलिदान को याद कर लहराने और इतराने की अपेक्षा लिपटे रहना जादा मुफीद समझा है। कथाकार ने यहॉं परचम को मानवी कत्त करते हुए हम भारतीयों के उच्च एवं, नैतिक अदर्शो,एव बलिदान की गवाही दी है।

सच्चे भारतियोंकी उच्चतर नैतिकता अहींसा, त्याग, बलिदान, प्रखर राष्ट्रभक्ति राष्ट्रप्रेम ने हमें गुलामी से स्वतंत्रता दिलाई मगर प्राप्त स्वतंत्र भारत में धार्मिक कटटरता ने हम भारतीयों को अनेक गुटों में बाट दिया। अब हमें गुलाम बनाने के लिये किसी बहारी शक्ती की आवशक्ता नहीं। हमारी धार्मिक कट्टरता ने हमारी उज्वल परंपरा को तहसनहस कर दिया। हमारे नैतिक मुल्यो का ह्रास हो गया। आज एक कट्टर धर्मान्ध अपने ही भाई के खून का प्यासा बन गया। इसीलिए 'धर्मरक्षक' कथा में मार्टिन जॉन कहते हैं 'सुनते ह, किसी भी धर्म में हिंसा का कोई स्थान नहीं..... धर्म इतना कमजोर क्यो है। जिसकी रक्शा के लिए रक्त बहाना पक्ता है .... कहीं धर्म रक्त पिपासु तो नहीं।'5' आज हमारी राष्ट्रभक्त, आंधी धार्मिक कटटरता में बदल गई है। राष्ट्र के रक्षक आज अपने भाई के भक्षक बन चुके हैं। हमारा नैतिक अधपतन हो चुका है। आवंबरी धर्म रक्षको ने अपनी आखों पर जुल्म की पट्टी बांध ली है और अपने जुल्म से अपने ही भाई के खून के प्यासे बन चुके हं। लेखक ने अपनी लेखनी के माध्यम से हम भारतीयों से प्रश्न किया है कि सुना है किसी भी धर्म में हिंसा का कोई स्थान नही अर्थात धार्मीक कट्टरता अंधविश्वास, धर्म के ठेकेदार बनी आंक्बंरी प्रवत्तिका जमकर समाचार लिया है। यहॉं लेखक अपनी लेखनी के माध्यम से हमारे ज्ञान चक्षुओं को खोलनेका हरदम प्रयास कर रहा है। उसकी

Year 2020-21

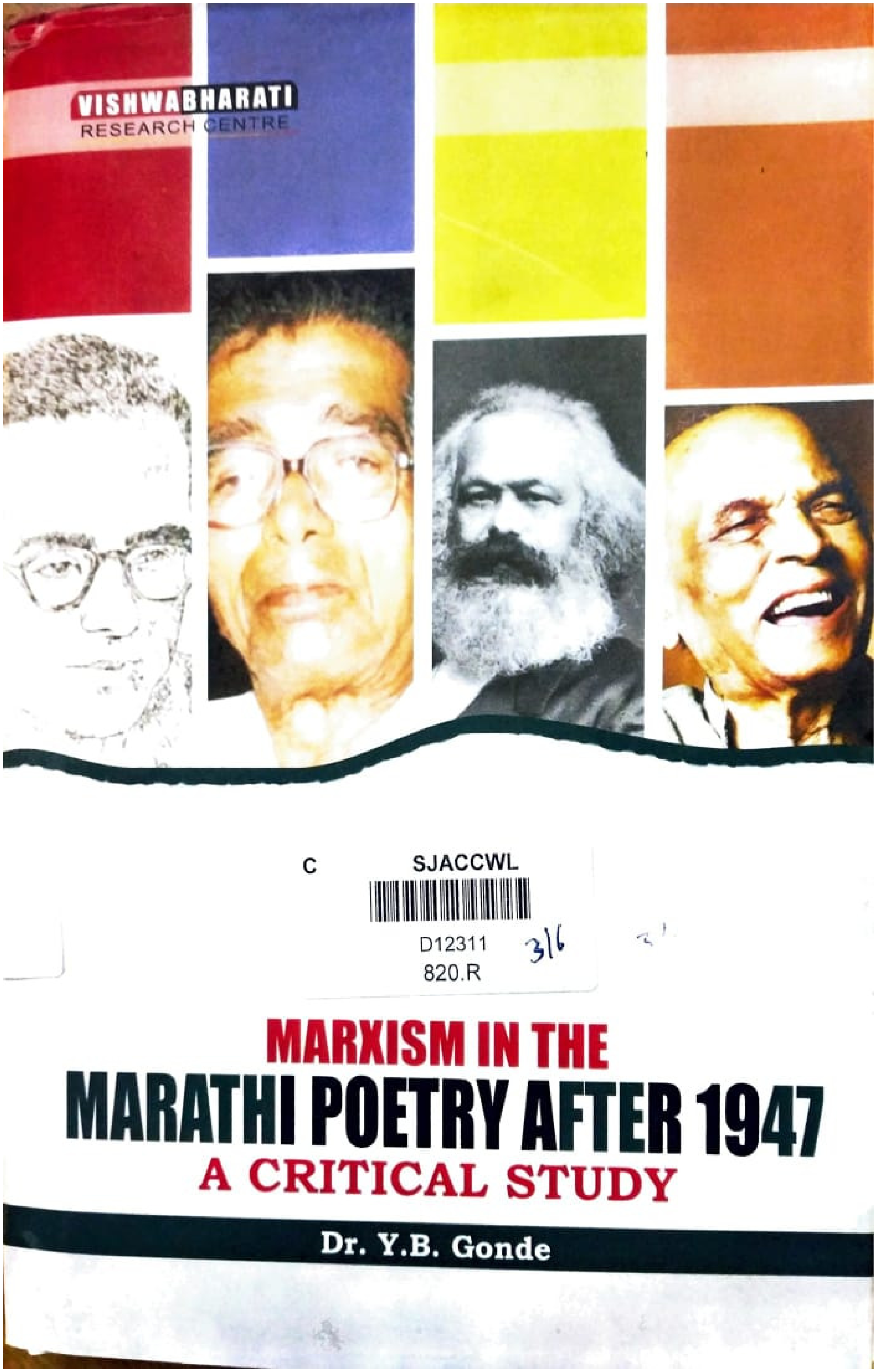
VISHWABHARATI
RESEARCH CENTRE
C
SJACCWL
D12311
820.R
MARXISM IN THE
MARATHI POETRY AFTER 1947
A CRITICAL STUDY
Dr. Y.B. Gonde

CONTENTS

Foreword

1. Marxism in Literature in General
11 - 64

2. Marxism in Sharachandra Muktibodh's Poetry
65 - 118

3. Marxism in Vinda Karandikar's Poetry
119 - 212

4. Marxism in Narayan Surve's Poetry
213 - 293

5. Conclusion
294 - 303

Bibliography
304 - 315

1

MARXISM IN LITERATURE IN GENERAL

Introduction:

Marxism is understood as a philosophy of history. It is an attempt to formulate a scientific theory of human societies. It suggests a programme of political action for bringing about the expected change in society by making free the society from exploitation and tyranny. In fact, the founders of this theory, Karl Marx and Engels did not relate their economic and political theories to problems of aesthetics. However, it should be remembered that Marx himself was a man of letters and a scientific critic. Before Marx attempts had been made to account for literary works in terms of the political and social conditions. These political and social conditions had produced literary works.

In order to understand the Marxist view of literature, it is necessary to take into account the

MARXISM IN THE ENGLISH POETRY OF 1930s
A CRITICAL STUDY

Dr. Y.B. Gonde

Published by:

VISHWABHARATI
RESEARCH CENTRE

Head Office:
Sunil Terraces, Block No.14, Near Central S.T. Bus Stand,
Latur-413512 (MS) India. Cell: 91-9422 467 462
e-mail: info@vishwabharati.in
www.vishwabharati.in

ISBN: 978-93-89264-83-8

Price: ₹ 999| $ 45

Copyright © Author
First Edition 2021

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording, or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the Publisher and the Author, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other non-commercial uses permitted by copyright law. All legal matters concerning the Publication / Publisher shall be settled under the jurisdiction of Latur (MS) Court only.

Cover Design Source: Images from Google and Internet
Printed, Typesetting, Cover Design by:
साहित्य आनंद
A GLOBAL LITERARY VOICE

VISHWABHARATI
RESEARCH CENTRE

MARXISM IN THE ENGLISH POETRY OF 1930s
A CRITICAL STUDY

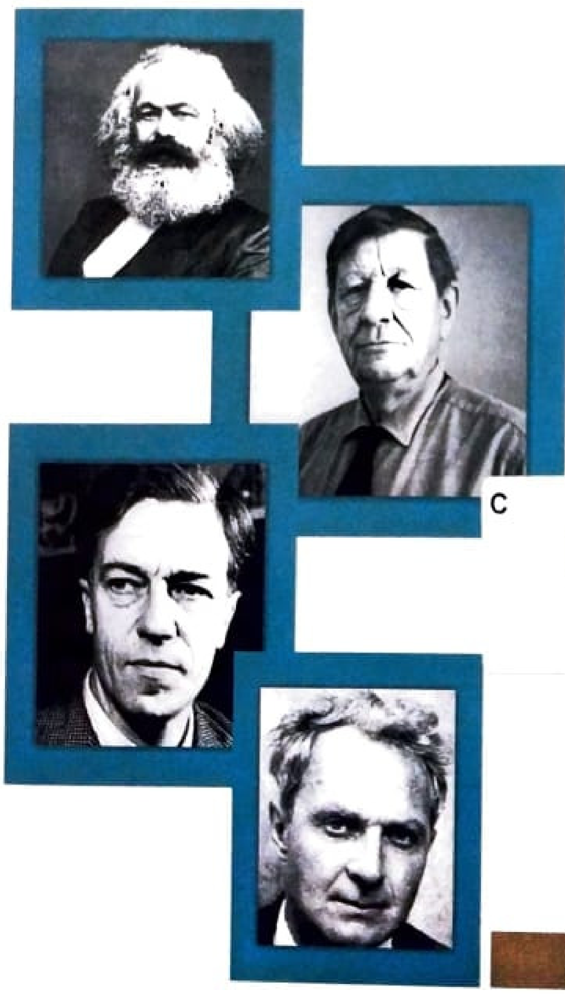

C SJACCWL
D12312
820.R

Dr. Y.B. Gonde

MARXISM IN THE ENGLISH POETRY OF 1930s

A CRITICAL STUDY

Dr. Y.B. Gonde

VISHWABHARATI
RESEARCH CENTRE

CONTENTS

Foreword

1. Marxism: Definition and Meaning
11 - 78

2. Marxism in the Poetry of W.H. Auden
79 - 155

3. Marxism in the Poetry of Stephen Spender
156 - 213

4. Marxism in the Poetry of Cecil Day Lewis
214 - 260

5. Conclusion
261 - 268

Bibliography
269 - 280

1

MARXISM: DEFINITION AND MEANING

Introduction:

The Industrial Revolution took place in England in 1750 and it spread up gradually all over Europe till the end of 18th century. The emergence of Industrial Revolution is an epoch-making event in the history of human society. This Revolution changed the overall face and structure of society at the global level. The social, political, economic and religious scenario of the then world was overthrown totally by the Revolution. It no more remained as it was before 1750 but got drastically changed. Even the cultural and philosophical attitudes of the world started to change during this period due to industrialization. In a nutshell, the Industrial Revolution spared no field unchanged.

With the emergence of Industrial Revolution, a new system of production came into existence in the

SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR

CENTRE FOR DISTANCE EDUCATION

Special English
Discipline Specific Elective
Semester V (Paper VII) (DSE - E11) &
Semester VI (Paper XII) (DSE - E136)

Introduction to Literary Criticism

(Academic Year 2021-22 onwards)

For

B. A. Part III

Centre for Distance Education
Shivaji University,
Kolhapur.

Writing Team

Author's Name	Unit No
Semester-V	
Prof. P. A. Patil Yeshwantrao Chavan Mahavidyalaya, Halkarni, Tal. Chandgad, Dist. Kolhapur	1
Dr. N. P. Khavare Shri Annasaheb Dange Arts, Commerce and Science College, Hatkanangale, Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur	2
Dr. A. B. Undare Dr. Ghali College, Gadhinglaj, Tal. Gadhinglaj, Dist. Kolhapur	3
Shri. D. U. Jadhav Shivraj College of Arts and Commerce and D. S. Kadam Science College, Gadhinglaj	4
Semester-VI	
Dr. S. R. Shinde Amdar Shashikant Shinde Mahavidyalaya, Medha, Tal. Jawali, Dist. Satara	1
Dr. P. A. Patil Vivekanand College, Kolhapur	2
Prin. Dr. Y. B. Gonde Shankarrao Jagtap Arts and Commerce College, Wagholi, Dist. Satara	3
Dr. Smt. S. R. Prabhune Mahila Mahavidyalaya, Karad, Tal. Karad, Dist. Satara	4

■ **Editors** ■

Dr. N. P. Khavare
Head, Department of English,
Shri Annasaheb Dange Arts, Commerce and
Science College, Hatkanangale,
Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur

Dr. S. B. Bhambar
Head, Department of English
Tukaram Krishnaji Kolekar Arts and
Commerce College, Nesari,
Tal. Gadhinglaj, Dist. Kolhapur

Copyright © Registrar,
Shivaji University,
Kolhapur. (Maharashtra)
First Edition 2022

Prescribed for **B. A. Part III**

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form by mimeography or any other means without permission in writing from the Shivaji University, Kolhapur (MS).

Copies : 300

Published by:
Dr. V. N. Shinde
Ag. Registrar,
Shivaji University,
Kolhapur-416 004.

Printed by :
Shri. B. P. Patil
Superintendent,
Shivaji University Press,
Kolhapur-416 004

ISBN- 978-93-92887-32-1

■ Further information about the Centre for Distance Education & Shivaji University may be obtained from the University Office at Vidyanagar, Kolhapur-416 004, India.

Year 2021-22

शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर, महाराष्ट्र

दूरशिक्षण केंद्र

बी. ए. भाग-3 : मराठी

सत्र ५ : अभ्यासपत्रिका क्रमांक ८ DSE-E2

सत्र ६ : अभ्यासपत्रिका क्रमांक १३ DSE-E127

मराठी भाषा व भाषाविज्ञान

(शैक्षणिक वर्ष २०२१-२२ पासून)

श्री. एस. आर. साळुंखे
(मराठी विभाग प्रमुख)
शंकरराव जगताप आर्टस् अँण्ड कॉमर्स
कॉलेज, वाघोली, ता. कोरेगांव जि. सातारा

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

सत्र–५ अभ्यासपत्रिका क्रमांक ८ DSE-E2
सत्र–६ अभ्यासपत्रिका क्रमांक १३ DSE- E127

मराठी भाषा व भाषाविज्ञान

बी. ए. भाग–३ : मराठी

(शैक्षणिक वर्ष २०२१–२२ पासून)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)
प्रथमावृत्ती : २०२२

बी. ए. (मराठी भाषा व भाषाविज्ञान) भाग- ३ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल कर[illegible] नाही.

प्रती : ३००

■

प्रकाशक :
डॉ. व्ही. एन. शिंदे
प्रभारी कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर : ४१६ ००४

■

मुद्रक :
श्री. बी. पी. पाटील
अधीक्षक,
शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,
कोल्हापूर : ४१६ ००४

■

ISBN- 978-93-92887-58-1

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर ४१६ ००४ (महाराष्ट्र राज्य) (भारत)

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखन सहभाग	सत्र–५ घटक क्रमांक	सत्र–६ घटक क्रमांक
प्रा. डॉ. विठ्ठल नामदेव रोटे मोहनराव पतंगराव पाटील महाविद्यालय, बोरगाव, ता. वाळवा	१	–
श्री. अमोल चांदेकर यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, इस्लामपूर, ता. वाळवा	२	–
डॉ. डी. जे. दमामे श्रीमती कुसूमताई राजारामबापू पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर, ता. वाळवा, जि. सांगली	३	–
डॉ. युवराज देवाळे कर्मवीर हिरे आर्टस, कॉमर्स, सायन्स ॲण्ड एज्युकेशन कॉलेज, गारगोटी, ता. भुदरगड, जि. कोल्हापूर	४	–
डॉ. विनायक राऊत बाळासाहेब देसाई कॉलेज, पाटण, ता. पाटण, जि. सातारा	–	१
डॉ. निलेश शेळके डॉ. घाळी कॉलेज, गडहिंग्लज, जि. कोल्हापूर	–	२
डॉ. संजय साळुंखे शंकरराव जगताप आर्टस ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज, वाघोली	–	३
डॉ. प्रकाश दुकळे देशभक्त आनंदराव बळवंतराव नाईक आर्टस ॲण्ड सायन्स कॉलेज, चिखली, ता. शिराळा, जि. सांगली	–	४

■ संपादक ■

डॉ. डी. जे. दमामे
श्रीमती कुसूमताई राजारामबापू पाटील कन्या महाविद्यालय,इस्लामपूर, ता. वाळवा, जि. सांगली

डॉ. अशोक तवर
लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज ऑफ आर्टस, सायन्स ॲण्ड कॉमर्स सातारा, जि. सातारा

घटक – ३

मराठीचे अर्थपरिवर्तन

३.० उद्दिष्टे

विद्यार्थी मित्रहो या घटकाचे अध्ययन केल्यानंतर तुम्हाला;

- 'अर्थ' या संज्ञेबद्दलच्या विविध संकल्पनांचे आकलन करून घेता येईल.
- 'अर्थ' म्हणजे काय ? आणि त्याच्या व्याख्या समजावून घेता येतील.
- मराठीतील अर्थपरिवर्तनाचे स्वरूप समजावून घेता येईल.
- अर्थपरिवर्तनाची कारणे समजावून घेता येतील.
- अर्थपरिवर्तनाचे प्रकार समजावून घेता येतील.
- मराठी भाषेत अर्थपरिवर्तन कसे घडत आले, या प्रक्रियेची सोदाहरण माहिती मिळेल.

३.१ प्रास्ताविक

भाषा ही समाजाचा आरसा असते. समाज हा परिवर्तनशील असतो. साहजिकच भाषाही परिवर्तनशील आहे. भाषेतील परिवर्तन सूक्ष्म स्वरूपांत सातत्याने चालू असते. जी भाषा हे परिवर्तन स्वीकारून आपल्यात बदल घडविते तीच भाषा काळाच्या ओघात जिवंत राहते, टिकून राहते. अर्थात हे परिवर्तन अतिशय सूक्ष्म असते. ते हळूहळू, नकळतपणे होत असे. ते ठळकपणे निजभाषिकाच्याही चटकन लक्षात येत नाही. सर्वसामान्यतः हे परिवर्तन दोन पातळ्यांवर घडते. पहिली पातळी म्हणजे भाषेच्या बाह्यरूपात हे परिवर्तन दिसून आले की, त्याला **ध्वनिपरिवर्तन** म्हणतात. दुसऱ्या पातळीवर भाषेच्या अंतरंगात म्हणजे शब्दांच्या अर्थात परिवर्तन घडून आले की, त्याला **अर्थपरिवर्तन** म्हणतात. भाषेत बदल होणे, तिच्यात परिवर्तन होणे हे भाषेच्या जिवंतपणाचे, टिकून राहण्याचे लक्षण आहे. हा बदल भाषेच्या उच्चारात आणि तिचा आत्मा म्हणजे शब्दाच्या अर्थात होतो. एखादा शब्द एखाद्या विशिष्ट काळात एका विशिष्ट अर्थाने वापरला जात असला, तरी कालांतराने त्याच्या अर्थात बदल होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. शब्दांच्या अर्थात होणारे बदल म्हणजेच अर्थपरिवर्तन होय. ही प्रक्रिया अतिशय गुंतागुंतीची असते. या प्रक्रियेच्या मुळाशी निजभाषिकाची मानसिकताच बऱ्याच प्रमाणात कारणीभूत असते. त्यामुळे

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर, महाराष्ट्र

दूरशिक्षण केंद्र

बी. ए. भाग-३ : मराठी

सत्र ५ : पेपर ७ DSE - E 1

सत्र ६ : पेपर १२ DSE - E 126

साहित्यविचार

(शैक्षणिक वर्ष २०२१-२०२२ पासून)

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखन सहभाग	सत्र-५ घटक क्रमांक	सत्र-६ घटक क्रमांक
डॉ. उदय जाधव शहाजीराजे महाविद्यालय, खटाव, ता. खटाव, जि. सातारा	१	२
प्रा. डॉ. नामदेव कृष्णा मोळे एम. एच. शिंदे आर्टस अ‍ॅण्ड कॉमर्स कॉलेज, तिसंगी, ता. गगनबावडा, जि. कोल्हापूर	२	–
डॉ. सविता केंजळे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, वडूज, ता. खटाव, जि. सातारा	३	३
डॉ. आनंद बल्लाळ आजरा महाविद्यालय, आजरा, ता. आजरा, जि. कोल्हापूर	४	१
डॉ. संजय साळुंखे शंकरराव जगताप आर्टस अ‍ॅण्ड कॉमर्स कॉलेज, वाघोली ता. कोरेगाव, जि. सातारा	–	४

■ संपादक ■

डॉ. आनंद बल्लाळ
आजरा महाविद्यालय, आजरा,
ता. आजरा, जि. कोल्हापूर

डॉ. उदय जाधव
शहाजीराजे महाविद्यालय, खटाव,
ता. खटाव, जि. सातारा

घटक – ४

छंद व वृत्ते

४.१ उद्दिष्टे

विद्यार्थी मित्रांनो, या घटकाचे अध्यन केल्यानंतर तुम्हाला,

- काव्यातील रचनेचे प्रकार समजतील.
- छंदशास्त्राचे आकलन होण्यास मदत होईल.
- ओवी, अभंग, मुक्तछंद य छंदांचे आकलन हेईल.
- वृत्त म्हणजे काय ? याचे ज्ञान होईल.
- अक्षरगण वृत्ते : भुजंगप्रयात आणि वसंततिल्का यांचे आकलन होईल.
- मात्रा वृत्त : दिंडीचे स्वरूप लक्षात येईल.

४.२ प्रास्ताविक

भाषा हे आत्मप्रकटीकरणाचे प्रभावी आणि प्रमुख साधन आहे. भाषेच्या माध्यमांतूनच आपण आपल्या मनातील भावना, कल्पना, विचार व्यक्त करत असतो. हे विचार, भावना व्यक्त करण्यासाठी आपण भाषेतील गद्य आणि पद्य अशा दोनही प्रकारांचा वापर करत असतो. प्राचीन साहित्यशास्त्रात पद्याचा उल्लेख फारसा आढळत नाही. कारण त्या काळात 'काव्य' या संकल्पनेत सर्वच साहित्याचा समावेश केला जात होता. त्यामुळे काव्याच्या कोणत्याच व्याख्येमध्ये संस्कृत विचारवंतांनी पद्याचा उल्लेख केला नाही. गद्यात कर्ता, कर्म, क्रियापद वापरून सरळ रचना केली जाते. आपल्या मनात आलेले विचार सरळ वाच्यार्थ पद्धतीने मांडले जातात. आपल्या स्वाभाविक बोलण्याला सर्वसाधारण गद्य म्हटले जाते. पद्यात सरळ रचने ऐवजी विशिष्ट लयबद्ध, तालबद्ध, विशिष्ट शब्दबंधात रचना केलेली असते. पद्यरचनेत सौंदर्य प्राप्त व्हावे म्हणून काही बंधने पाळावी लागतात. पद्याला ताल आणि लय प्राप्त व्हावी म्हणून काही विशिष्ट प्रकारची अक्षरांची, ओळींची बंधने पाळावी लागतात. यांनाच अलंकार, छंद आणि वृत्ते म्हटले जाते. प्राचीन मराठीतील संतांची रचना प्रामुख्याने ओवी आणि अभंग या छंद रचनेत, पंडित कवींची रचना ओवी विविध प्रकारची वृत्ते, तर शाहीर कवींनी आपली रचना लावणी आणि पोवाडे या छंदात केल्याचे दिसते.

Estd : 1962
'A++' Accredited by NAAC (2021) with CGPA 3.52

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सेंटर फॉर डिस्टन्स अँन्ड ऑनलाईन एज्युकेशन

प्रमाणपत्र

सेंटर फॉर डिस्टन्स अँन्ड ऑनलाईन एज्युकेशनकडून तयार करण्यात आलेल्या मराठी विषयाच्या खालील स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये **श्री. विपीन वैराट, शंकरराव जगताप आर्टस अँन्ड कॉमर्स कॉलेज, वाघोली, ता. कोरेगाव, जि. सातारा** यांनी घटक लेखन केले आहे.

अ.क्र	स्वयंअध्ययन साहित्याचे नाव	लेखन व संपादन कामाचा तपशील	आयएसबीएन नंबर
१	बी. ए. भाग ३ मराठी : अभ्यासपत्रिका क्रमांक ९ मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (प्रारंभ ते इ.स. १५००) व अभ्यासपत्रिका क्रमांक १४ मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (इ.स. १५०० ते इ.स. १८००)	सत्र ६ मधील घटक क्रमांक २ चे लेखन	978-93-92887-06-2

संचालक

संदर्भ : शि.वि./सीडीओई/1408

दिनांक : 28 JUL 2022

Centre for Distance And Online Education ★ Shivaji University ★ Kolhapur.

Writing Team

Author's Name	Unit No
Semester-V	
Prof. P. A. Patil Yeshwantrao Chavan Mahavidyalaya, Halkarni, Tal. Chandgad, Dist. Kolhapur	1
Dr. N. P. Khavare Shri Annasaheb Dange Arts, Commerce and Science College, Hatkanangale, Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur	2
Dr. A. B. Undare Dr. Ghali College, Gadhinglaj, Tal. Gadhinglaj, Dist. Kolhapur	3
Shri. D. U. Jadhav Shivraj College of Arts and Commerce and D. S. Kadam Science College, Gadhinglaj	4
Semester-VI	
Dr. S. R. Shinde Amdar Shashikant Shinde Mahavidyalaya, Medha, Tal. Jawali, Dist. Satara	1
Dr. P. A. Patil Vivekanand College, Kolhapur	2
Prin. Dr. Y. B. Gonde Shankarrao Jagtap Arts and Commerce College, Wagholi, Dist. Satara	3
Dr. Smt. S. R. Prabhune Mahila Mahavidyalaya, Karad, Tal. Karad, Dist. Satara	4

■ Editors ■

Dr. N. P. Khavare
Head, Department of English,
Shri Annasaheb Dange Arts, Commerce and
Science College, Hatkanangale,
Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur

Dr. S. B. Bhambar
Head, Department of English
Tukaram Krishnaji Kolekar Arts and
Commerce College, Nesari,
Tal. Gadhinglaj, Dist. Kolhapur

Copyright © Registrar,
Shivaji University,
Kolhapur. (Maharashtra)
First Edition 2022

Prescribed for **B. A. Part III**

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form by mimeography or any other means without permission in writing from the Shivaji University, Kolhapur (MS).

Copies : 300

Published by:
Dr. V. N. Shinde
Ag. Registrar,
Shivaji University,
Kolhapur-416 004.

Printed by :
Shri. B. P. Patil
Superintendent,
Shivaji University Press,
Kolhapur-416 004

ISBN- 978-93-92887-32-1

■ Further information about the Centre for Distance Education & Shivaji University may be obtained from the University Office at Vidyanagar, Kolhapur-416 004, India.

Writing Team

Author's Name	Unit No
Semester-V	
Prof. P. A. Patil Yeshwantrao Chavan Mahavidyalaya, Halkarni, Tal. Chandgad, Dist. Kolhapur	1
Dr. N. P. Khavare Shri Annasaheb Dange Arts, Commerce and Science College, Hatkanangale, Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur	2
Dr. A. B. Undare Dr. Ghali College, Gadhinglaj, Tal. Gadhinglaj, Dist. Kolhapur	3
Shri. D. U. Jadhav Shivraj College of Arts and Commerce and D. S. Kadam Science College, Gadhinglaj	4
Semester-VI	
Dr. S. R. Shinde Amdar Shashikant Shinde Mahavidyalaya, Medha, Tal. Jawali, Dist. Satara	1
Dr. P. A. Patil Vivekanand College, Kolhapur	2
Prin. Dr. Y. B. Gonde Shankarrao Jagtap Arts and Commerce College, Wagholi, Dist. Satara	3
Dr. Smt. S. R. Prabhune Mahila Mahavidyalaya, Karad, Tal. Karad, Dist. Satara	4

■ **Editors** ■

Dr. N. P. Khavare
Head, Department of English,
Shri Annasaheb Dange Arts, Commerce and Science College, Hatkanangale,
Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur

Dr. S. B. Bhambar
Head, Department of English
Tukaram Krishnaji Kolekar Arts and Commerce College, Nesari,
Tal. Gadhinglaj, Dist. Kolhapur

CONTENTS

English Poetry

Semester V

Module I	Introduction to Literary Criticism	1
Module II	Classical Criticism	18
Module III	Neo-Classical Criticism Preface to Shakespear - Dr. Samuel Johnson	36
Module IV	Literary Terms	47

Semester VI

Module V	William Wordsworth's Theory of Poetic Diction	61
Module VI	Matthew Arnold's Touchstone Method	80
Module VII	Modern Criticism: T. S. Eliot's Tradition and Individual Talent	114
Module VIII	Practical Criticism	129

Module VI

Matthew Arnold's Touchstone Method

Contents:

6.0 Objectives

6.1 Introduction

6.2 Presentation of the Subject Matter

6.2.1 Section –I

Check Your Progress

6.2.2 Section –II

Check Your Progress

6.2.3 Section–III

Check Your Progress

6.3 Summary

6.4 Terms to Remember

6.5 Answers to Check Your Progress

6.6 Exercises

6.7 Further Reading

6.0 Objectives:

After studying this unit you will be able to:

1) Understand poetry as a form of literature.
2) Understand different ways of studying poetry.
3) Understand the use of touchstone method in order to know the importance and quality of poetry.

6.1 Introduction:

In the previous unit you have studied William Wordsworth's theory of poetic diction. In the present unit we are going to study Matthew Arnold's Touchstone Method. In this critical essay Arnold gives out his new theory of touchstone method. Arnold's touchstone method is a comparative method of criticism. According to this method in order to judge a poet's work properly a critic should compare that work to the passages of the great masters of poetry. These passages should be used as touchstones to other poetry. This passage will have only one line or a big quotation also. If the other work impresses us like this passage, then it is a great work of art. If the other work doesn't impress us unlike their passage, then it is not a great work at all.

In short, Arnold here argues that in order to know the high quality of any poetic work we should compare it with the poetry of the highest quality.

6.2 Presentation of subject matter:

Matthew Arnold is a Victorian poet and critic. He wrote the critical essay. *The Study of Poetry*. This essay is one of the best essays in English criticism. The central idea of this essay is that a high work of art can be judged by keeping it beside the other highest works of art.

For the judgment of any literary art at first Arnold discusses the theory of personal estimate and historical method. But he thinks that both these methods are not ideal methods. They have faults and limitations. Next to these methods, he suggests the touchstone method.

The Touchstone method helps readers to understand the difference between good and poor literary work. In this method, a reader has to judge the quality of the piece of literature by comparing it to the piece of literature of great writers. We should take few lines from the works of these great writers. We should compare those lines with the work of other writer. If will help us to understand which work of art is good and which work of art is bad.

Arnold further says that touchstone method is very important because it helps the reader not to judge the work of art with the help of the two wrong methods or fallacies: historical method and personal estimate method. According to Arnold these two methods have their own draw backs in deciding the quality of the work of art. In

this regard he proposes the application (uses) of touchstone method. He supports this method by saying that only this method is really helpful for understanding the best works of art. In order to understand the quality of works of art. Arnold quotes the examples of the work of classical writers or great writers like Homer and Sophocles He also gives the examples of John Milton, Emile Dante William Shakespeare , William Wordsworth and their great works. He suggests to compare these works with the works of other new writers and decide the quality of their works in the light of the masterpieces of these great writers.

The Text:

6.2.1 Section I

"The future of poetry is immense, because in poetry, where it is worthy of its high destinies, our race, as time goes on, will find an ever surer and surer stay. There is not a creed which is not shaken, not an accredited dogma which is not shown to be questionable, not a received tradition which does not threaten to dissolve. Our religion has materialised itself in the fact, in the supposed fact; it has attached its emotion to the fact, and now the fact is failing it. But for poetry the idea is everything; the rest is a world of illusion, of divine illusion. Poetry attaches its emotion to the idea; the idea is the fact. The strongest part of our religion to-day is its unconscious poetry."

Let me be permitted to quote these words of my own [from *The Hundred Greatest Men*—ed.], *as uttering the thought which should, in my opinion, go with us and govern us in all our study of poetry. In the present work* [*The English Poets*—ed.] it is the course of one great contributory stream to the world-river of poetry that we are invited to follow. We are here invited to trace the stream of English poetry. But whether we set ourselves, as here, to follow only one of the several streams that make the mighty river of poetry, or whether we seek to know them all, our governing thought should be the same. We should conceive of poetry worthily, and more highly than it has been the custom to conceive of it. We should conceive of it as capable of higher uses, and called to higher destinies, than those which in general men have assigned to it hitherto. More and more mankind will discover that we have to turn to poetry to interpret life for us, to console us, to sustain us. Without poetry, our science will appear incomplete; and most of what now passes with us for religion and philosophy will be replaced by poetry. Science, I say, will appear incomplete without

it. For finely and truly does Wordsworth call poetry "the impassioned expression which is in the countenance of all science"; and what is a countenance without its expression? Again, Wordsworth finely and truly calls poetry "the breath and finer spirit of all knowledge"; our religion, parading evidences such as those on which the popular mind relies now; our philosophy, pluming itself on its reasonings about causation and finite and infinite being; what are they but the shadows and dreams and false shows of knowledge? The day will come when we shall wonder at ourselves for having trusted to them, for having taken them seriously; and the more we perceive their hollowness, the more we shall prize "the breath and finer spirit of knowledge" offered to us by poetry.

But if we conceive thus highly of the destinies of poetry, we must also set our standard for poetry high, since poetry, to be capable of fulfilling such high destinies, must be poetry of a high order of excellence. We must accustom ourselves to a high standard and to a strict judgment. Sainte-Beuve relates that Napoleon one day said, when somebody was spoken of in his presence as a charlatan: "Charlatan as much as you please; but where is there not charlatanism?"—"Yes" answers Sainte-Beuve, "in politics, in the art of governing mankind, that is perhaps true. But in the order of thought, in art, the glory, the eternal honour is that charlatanism shall find no entrance; herein lies the inviolableness of that noble portion of man's being" [*Les Cahiers*—ed.]. It is admirably said, and let us hold fast to it. In poetry, which is thought and art in one, it is the glory, the eternal honour, that charlatanism shall find no entrance; that this noble sphere be kept inviolate and inviolable. Charlatanism is for confusing or obliterating the distinctions between excellent and inferior, sound and unsound or only half-sound, true and untrue or only half-true. It is charlatanism, conscious or unconscious, whenever we confuse or obliterate these. And in poetry, more than anywhere else, it is unpermissible to confuse or obliterate them. For in poetry the distinction between excellent and inferior, sound and unsound or only half-sound, true and untrue or only half-true, is of paramount importance. It is of paramount importance because of the high destinies of poetry. In poetry, as in criticism of life under the conditions fixed for such a criticism by the laws of poetic truth and poetic beauty, the spirit of our race will find, we have said, as time goes on and as other helps fail, its consolation and stay. But the consolation and stay will be of power in proportion to the power of the criticism of life. And the criticism of life will be of power in proportion as the poetry conveying it is excellent rather than

inferior, sound rather than unsound or half-sound, true rather than untrue on half-true.

The best poetry is what we want; the best poetry will be found to have a power of forming, sustaining, and delighting us, as nothing else can. A clearer, deeper sense of the best in poetry, and of the strength and joy to be drawn from it, is the most precious benefit which we can gather from a poetical collection such as the present. And yet in the very nature and conduct of such a collection there is inevitably something which tends to obscure in us the consciousness of what our benefit should be, and to distract us from the pursuit of it. We should therefore steadily set it before our minds at the outset, and should compel ourselves to revert constantly to the thought of it as we proceed.

Yes; constantly in reading poetry, a sense for the best, the really excellent, and of the strength and joy to be drawn from it, should be present in our minds and should govern our estimate of what we read. But this real estimate, the only true one, is liable to be superseded, if we are not watchful, by two other kinds of estimate, the historic estimate and the personal estimate, both of which are fallacious. A poet or a poem may count to us historically, they may count to us on grounds personal to ourselves, and they may count to us really. They may count to us historically. The course of development of a nation's language, thought, and poetry, is profoundly interesting; and by regarding a poet's work as a stage in this course of development we may easily bring ourselves to make it of more importance as poetry than in itself it really is, we may come to use a language of quite exaggerated praise in criticising it; in short, to overrate it. So arises in our poetic judgments the fallacy caused by the estimate which we may call historic. Then, again, a poet or poem may count to us on grounds personal to ourselves. Our personal affinities, likings and circumstances, have great power to sway our estimate of this or that poet's work, and to make us attach more importance to it as poetry than in itself it really possesses, because to us it is, or has been, of high importance. Here also we overrate the object of our interest, and apply to it a language of praise which is quite exaggerated. And thus we get the source of a second fallacy in our poetic judgments—the fallacy caused by an estimate which we may call personal.

Both fallacies are natural. It is evident how naturally the study of the history and development of poetry may incline a man to pause over reputations and works once conspicuous but now obscure, and to quarrel with a careless public for skipping, in